

Olağan Dışı Teslim Örneğiyle Uluslararası İnsan Hakları Hukuku İhlallerinde Devletlerarası İş Birliği

Interstate Cooperation in Violations of International Human Rights Law: The Case of Extraordinary Rendition

Necdet Umut Orcan*

Öz

11 Eylül saldırıları sonrası Amerika Birleşik Devletleri ve özellikle Merkezi İstihbarat Teşkilatı (CIA), teröre karşı savaş bağlamında şüpheli görülen kişilerin yakalanması, hukuka aykırı olarak başka ülkelere kaçırılması ve kötü muamele içeren usullerle sorgulanmasını içeren bir Teslim, Tutma ve Sorgulama Programı (*ing.* “Rendition, Detention and Interrogation”) yürütmüştür. Ancak bu olağan dışı teslim ve sorgulamalar, doğaları gereği, yalnızca Birleşik Devletlerin tek taraflı girişimleriyle gerçekleştirilebilecek nitelikte değildir: Programın, kişilerin yakalanması, tutulması ve sorgulanması aşamaları için önemli usuli güvenceler içeren Birleşik Devletler hukuk sisteminde gerçekleştirilmesi mümkün olmadığından, özellikle kişilerin hukuka aykırı transferi ve sorgulama aşamalarında başka devletlerin topraklarının kullanılması gerekmiştir. Bu nedenle teslim ve sorgu işlemlerinde diğer devletlerin iş birliğine gerek duyulmuştur. Öyle görünüyor ki Program’ın içerdiği hukuka aykırı usuller neredeyse ilk aşamalardan itibaren tüm uluslararası kamuoyu tarafından bilinir olsa da demokrasi ve insan hakları açılarından gelişmiş addedilen devletlerden bu açıdan sorunlu devletlere kadar geniş bir yelpazede en az elli dört devlet CIA ile iş birliği yapmaktan çekinmemiştir. Bu çalışma bu iş birliğinin nedenlerini araştırmakta, bu nedeni iş birliği yapan devletler arasındaki ulusal güvenliğin insan haklarına üstün kılınma algısında bulmaktadır. Bu amaçla çalışmanın ilk bölümünde olağan dışı teslim uygulaması ve bu uygulamanın insan hakları hukuku açısından değerlendirilmesine yer verilmiş, ikinci bölümde ise iş birliğinde bulunan devletler anıldıktan sonra iş birliğinde neden bulunmuş olabileceği sorusu cevaplanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Olağan dışı teslim, İşkence yasağı, Kişi özgürlüğü ve güvenliği, Adil yargılanma hakkı, İnsan hakları, İş birliği teorileri, Teröre karşı savaş, Uluslararası ilişkiler

Abstract

Following the 9/11 attacks, the United States, specifically the Central Intelligence Agency (CIA), implemented a Rendition, Detention and Interrogation Programme, which involved capturing, unlawfully detaining, and interrogating individuals suspected of involvement in the War on Terror. The United States could not carry out these extraordinary renditions and interrogations alone. The Programme required the use of other countries’ territories for the unlawful rendition and interrogation of persons, as it could not be carried out within the United States legal system, which provides effective procedural safeguards for the apprehension, detention and interrogation of individuals. Cooperation with other states was necessary during the rendition and interrogation stages. Although the international community was aware of the unlawful procedures involved in the Programme from the beginning, at least 54 states, ranging from those considered to have been ‘advanced’ in terms of democracy and human rights to those with problematic records in this regard, cooperated with the CIA. This study investigates the reasons for cooperation between states in the practice of extraordinary rendition. It finds that the perception of national security as a priority over human rights is the main driver of such cooperation. The purpose of this study is to examine the practice of extraordinary rendition and assess it

* Corresponding author: Necdet Umut Orcan (Dr. Arş. Gör.), Marmara Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, İstanbul, Türkiye.

E-posta: necdetumutorcan@gmail.com ORCID: 0000-0002-9161-1928

To cite this article: Orcan NU, “Olağan Dışı Teslim Örneğiyle Uluslararası İnsan Hakları Hukuku İhlallerinde Devletlerarası İş Birliği” (2024) 44(1) PPIL 281. <https://doi.org/10.26650/ppil.2023.44.1.1427529>

under human rights law. Then, after listing the states that cooperated with the CIA, it attempts to answer the question of why cooperation might have existed.

Keywords

Extraordinary rendition, Prohibition of torture, Personal liberty and security, Right to a fair trial, Human rights, Theories of cooperation, War on terror, International relations

Extended Summary

In the aftermath of the 9/11 attacks, the United States carried out a “Rendition, Detention and Interrogation Programme”, which involved the capture, unlawful detention, and interrogation of persons suspected of involvement in the War on Terror. It is accepted by government officials and legal experts close to the administration that, in the context of the “global war on terror”, the United States has resorted to many practices whose compliance with international law is highly controversial. At the heart of these practices has been the extraordinary rendition programme, which some trace back to the Clinton administration and others to the capture of the Lebanese hijacker Fawaz Younis in international waters during the Reagan administration. Regardless of when it began, scholars have agreed that it gained both momentum and diversity under George W. Bush administration. The Rendition, Detention, Interrogation Programme, of which extraordinary rendition is a significant part, was officially terminated by President Barack Obama in an executive order issued on January 22, 2009.

The practice of extraordinary rendition has different manifestations and definitions. Because it is not possible to discuss each of these definitions in this study and because it is the first definition adopted by an international court, the definition adopted by the European Court of Human Rights in the United Kingdom Intelligence and Security Committee is taken as the basis. According to this definition and as used in this study, extraordinary rendition is “the unlawful transfer of persons from one jurisdiction or state to another, where there is a real risk of torture or cruel, inhuman or degrading treatment, for the purpose of detention and interrogation outside the ordinary legal system”.

Although the programme officially ended in 2009, it continues to be a subject of ongoing scrutiny under international human rights law. One reason for this is that the effects of the Programme are still felt nearly 15 years after its official termination. The Guantanamo Bay detention centre, which has “housed” 779 detainees since 2002, a significant number of whom were subjected to the Programme, has not yet been evacuated. Moreover, numerous developments in the international political arena regarding the programme remain. For example, the United Nations Special Rapporteur on Human Rights and Counter-Terrorism repeatedly referred to the practice of extraordinary rendition in his 2023 report on Guantanamo Bay detainees. International human rights organisations continue to mobilize international public opinion on this issue. Most importantly, the programme’s journey before international

judicial and quasi-judicial bodies is far from complete. As of January 16, 2024, the European Court of Human Rights ruled that six different rights had been violated (and some rights in more than one respect) in a case brought by one of the victims of the Programme. Also on September 12, 2023, a shadow report on Guantanamo detainees was submitted to the United Nations Human Rights Committee.

It is clear that the extraordinary rendition Programme, by its very nature, leads to human rights violations on many fronts. Furthermore, by nature, this programme requires cooperation between States. It is interesting that more than 50 states, some of which have very good human rights records, were partners in that programme. This study focuses on the reasons for this cooperation and aims to provide a theoretical description of the actions that facilitate or complicate joint violations of international human rights law.

The first part of this study examines the practice of extraordinary rendition in terms of its main stages and explains why it is contrary to international law, particularly human rights law. The programme, *inter alia*, violates the prohibition of torture, the right to liberty and security, the right to a fair trial, the right to a family life and the right to an effective remedy. The second part discusses why states might have participated in such a Programme. With this focus, the first section of the second part first maps cooperation and shows, on the basis of official data, which states have contributed to the Programme and what measures they have taken. This shows that states with excellent to very poor human rights records participated in the Programme. It then examines why different states have engaged in this cooperation. This section first presents the main factors that have been proposed to explain why states cooperate in general and then considers their possible manifestations in the practice of extraordinary rendition.

None of the international relations theories of cooperation can fully explain the interstate cooperation in this programme. This paper argues that the fact that the extraordinary rendition programme entails gross violations of human rights provides a new dynamic to cooperation and that states participating in the extraordinary rendition programme have a greater tendency to trade off human rights for national security interests. Indeed, a comparison of states that participated in the rendition programme with those that did not shows that their votes on human rights issues in the UN General Assembly overlap significantly with those of the United States.

Giriş

Maher Arar isimli Suriye doğumlu bir Kanada vatandaşı, 26 Eylül 2002 tarihinde, ailesiyle tatil yaptığı Tunus'tan Kanada'ya dönerken uçağının aktarma yaptığı New York'ta isminin Amerika Birleşik Devletler terör izleme listesinde olması nedeniyle gözaltına alınmış ve on üç gün boyunca Birleşik Devletler'de kendisine herhangi bir suç isnadında bulunulmaksızın tutulmuştur.¹ Daha sonra sırasıyla Washington, Portland, Roma ve en sonunda Ürdün'e uçan bir özel jete bindirilmiş uçağın Ürdün'e inmesinden birkaç saat sonra araba ile yaklaşık bir yıl boyunca çeşitli işkence yöntemlerine tabi tutulacağı Suriye'ye geçirilmiştir. Ekim 2003'te Maher Arar, Kanada yönetiminin çabalarıyla hakkında herhangi bir suç isnadı yapılmadan serbest bırakılmıştır.²

Maher Arar'ın başına gelenler, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) tarafından “olağan dışı teslim programı” adıyla yürütülen bir programın, sayısı tam olarak bilinmeyen örneklerinden birisidir.³ Amerika Birleşik Devletleri'nin, özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra ilan ettiği “teröre karşı küresel savaş” kapsamında uluslararası hukuka uygunluğu oldukça tartışmalı olan pek çok uygulamaya başvurduğu ve daha da başvuracağı, devlet yöneticileri⁴ ve yönetime yakın hukukçular⁵ nezdinde kabul edilmiştir. Tarihi kimilerince Clinton yönetimine dayandırılan,⁶ kimileri tarafından Reagan döneminde Lübnanlı uçak korsanı Fawaz Younis'in uluslararası sularda yakalanmasına kadar⁷ götürülen olağan dışı teslim programı ise bu uygulamaların merkezinde olmuştur. Uygulama ne zaman başlamış olursa olsun, George W. Bush yönetimi altında hem hız hem de çeşitlilik kazandığı noktasında fikir birliği vardır.⁸

1 Jane Mayer, 'Outsourcing Torture: The secret history of America's 'extraordinary rendition' program' (*The New Yorker*, 2005) Erişim Tarihi 23 January 2024.

2 ibid.

3 Konu hakkındaki en kapsamlı araştırmalardan olan, Açık Toplum Vakfı Hukuk Sorumlusu Amrit Singh'in 2013 tarihli raporu, CIA tarafından işletilen gizli tutuklevleri ve/veya olağan dışı teslim uygulamasına tabi tutulmuş olan 136 kişinin isim ve süreçlerini içermektedir: Amrit Singh, *Globalizing Torture: CIA Secret Detention and Extraordinary Rendition* (Open Society Justice Initiative 2013) 30.

4 Dönemin ABD Başkan Yardımcısı Dick Cheney 16 Eylül 2001 tarihinde verdiği bir röportajda şu sözleri sarf etmiştir: “*Ayrıca karanlık tarafta da savaşmalıyız. İstihbarat dünyasının gölgeleri altında zaman geçirmeliyiz. Eğer başarılı olmak istiyorsak bu konuda yapılması gereken pek çok şey sessizce, herhangi bir tartışma yürütülmeden ve istihbarat görevlilerimizin elindeki yöntem ve kaynaklar kullanılarak gerçekleştirilmeli. Bu insanların çalıştığı dünya böyle bir yer ve amacımıza ulaşmak için cephaneliğimizde bulunan her yolu kullanmak hayatı önem taşıyor.*” bkz Dan Froomkin, ‘Cheney's ‘Dark Side’ is Showing’ (*The Washington Post: Opinions*, 2005) Erişim Tarihi 22 January 2024.

5 Sözü edilen uygulamaların uluslararası hukuk bakımından “tartışmalı” niteliği, Birleşik Devletler yöneticileri tarafından da inkâr edilmiş değildir. Teröre karşı küresel savaşın ilk dönemlerinden itibaren Bush yönetiminde görevli hukukçular ve “tutucu” akademisyenler mevcut uluslararası hukuk hükümlerinin bazılarının bu savaşa uygulanmayacağına dair kamuoyunu ikna etme amaçlı sayısız makale ve notlar yayınlamıştır: Leila Nadya Sadat, ‘Extraordinary Rendition, Torture, and Other Nightmares from the War on Terror’ (2007) 75(5) *The George Washington Law Review* 1200, 1210.

6 Marc A Thiessen, ‘Arrest Bill Clinton!’ (*The Washington Post*, December 12 2011) Erişim Tarihi 22 January 2024.

7 Louis Fisher, ‘Extraordinary Rendition : the Price of Secrecy’ (2008) 57(5) *The American University Law Review* 1405, 1414.

8 David Weissbrodt and Amy Bergquist, ‘Extraordinary Rendition: A Human Rights Analysis’ (2006) 19 *Harvard Human Rights Journal* 124, 125; Association of the Bar of the City of New York & Center for Human Rights and Global Justice, ‘Torture by Proxy: International and Domestic Law Applicable to “Extraordinary Renditions”’ (2004) <<https://www.therenditionproject.org.uk/pdf/PDF%2039%20%5BCHRGJ-2006-06-REP%20Torture%20by%20Proxy%5D.pdf>> Erişim Tarihi 22 January 2024; Mayer (n 1).

Olağan dışı teslim programının önemli bir bölümünü oluşturan Teslim, Tutma, Sorgulama (*ing.* Rendition, Detention, Interrogation) Programı, Barack Obama tarafından resmi olarak 22 Ocak 2009 tarihinde çıkarılan bir yürütme emriyle sona erdirilmiştir.⁹

Olağan dışı teslim pratiğinin farklı görünüşleri ve buna bağlı olarak farklı tanımları bulunmaktadır.¹⁰ Çalışmada bu tanımların her birini tartışmaya açmak olanaklı olmadığından ve bir uluslararası mahkeme tarafından kabul edilmiş olan ilk tanım olması itibarıyla, Birleşik Krallık İstihbarat ve Güvenlik Komitesinin İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi (İHAM) tarafından benimsenen tanım esas alınmaktadır. Bu tanıma göre ve bu çalışmadaki kullanımdan anlaşılacağı şekliyle olağan dışı teslim, “*kişilerin bir yargı alanından veya devletten, gerçek bir işkence veya zalimane, insanlık dışı ya da aşağılayıcı muamele riskinin bulunduğu bir diğerine, olağan hukuk sisteminin dışında alıkoyma ve sorgulama amacıyla hukuk dışı transferi*”dir.¹¹

Resmî olarak 2009 yılında sonlandırılmış olmakla birlikte Program, uluslararası hukuk ve özellikle insan hakları hukuku açısından güncel bir inceleme alanı oluşturmaya devam etmektedir. Bunun bir nedeni, Program’ın resmen sona erdirildikten yaklaşık 15 sene sonra dahi sonuçlarının süregeliyor oluşudur. 2002’den bu yana “ağırladığı” 779 tutsağın azımsanamayacak bir bölümü bu Programa maruz bırakılmış kişilerden oluşan Guantanamo Körfezi tutma merkezi, hâlâ boşaltılmış değildir. Dahası, Program’a dair uluslararası politik arenada hâlen çok sayıda gelişme yaşanmaktadır. Örneğin Birleşmiş Milletler İnsan Hakları ve Terörle Mücadele Özel Raportörü, Guantanamo Körfezi’nde tutulanlara ilişkin hazırladığı 2023 tarihli raporda olağan dışı teslim uygulamasından defaatle söz etmektedir.¹² Uluslararası insan hakları örgütleri konu hakkında uluslararası kamuoyunu harekete geçirmeye yönelik çalışmalar yürütmeye devam etmektedir.¹³ En önemlisi, Program’ın uluslararası yargı ve yargı-benzeri organlar önündeki serüveni de sona ermiş değildir. İHAM 16 Ocak 2024 gibi çok yakın bir tarihte Program’ın mağdurlarından biri hakkındaki başvuruda tam altı farklı hakkın (üstüne üstlük bazı hakların birden fazla açıdan) ihlal edildiğine hükmetmiştir.¹⁴

9 Averell Schmidt and Kathryn Sikkink, ‘Partners in Crime: An Empirical Evaluation of the CIA Rendition, Detention, and Interrogation Program’ (2018) 16(4) Perspectives on Politics 1014, 1022.

10 Bunlardan bazıları için bkz Florian Geyer, ‘Fruit of the poisonous tree: member states’ indirect use of extraordinary rendition and the EU counter-terrorism strategy’ CEPS Working Documents No 263, 2 <<https://www.ssm.com/abstract=1338018>> Erişim Tarihi 22 January 2024; Weissbrodt and Bergquist (n 8) 123-24; Jeanne-Mari Retief, ‘Extraordinary rendition in international law: criminalising the indefinable?’, 39 <https://repository.up.ac.za/bitstream/handle/2263/52302/Retief_Extraordinary_2015.pdf;sequence=1> Erişim Tarihi 23 January 2024.

11 *Babar Ahmad and others v UK* (dec.), App nos 24027/07, 11949/08, 36742/08 (ECHR, 6 July 2010) § 113.

12 Fionnuala Ni Aolain, ‘Technical Visit to the United States and Guantánamo Detention Facility by the Special Rapporteur on the Promotion and Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms while Countering Terrorism’ (June 14, 2023) 1 <<https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/terrorism/sr/2023-06-26-SR-terrorism-technical-visit-US-guantanamo-detention-facility.pdf>> Erişim Tarihi 27 January 2024.

13 *Guantánamo Bay: over 20 years of injustice* (Amnesty International, 9 August 2023) Erişim Tarihi 25 January 2024.

14 *Al-Hawsawi v Litvanya* App no 6383/17 (ECHR, 16 January 2024).

Yine 12 Eylül 2023 tarihinde Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesine (İHK) Guantanamo'daki tutsaklar hakkında bir gölge rapor sunulmuştur.¹⁵

Görüldüğü üzere olağan dışı teslim programı, niteliği gereği insan hakları hukukunun birden çok boyutta ihlaline yol açmaktadır. Yine niteliği gereği bu program, devletler arasında iş birlikleri yapılmasını gerektirmektedir. Bir bölümü son derece yüksek insan hakları karnelerine sahip 50'den fazla devletin böyle bir programa ortak olması ilgi çekicidir. Çalışma, bu iş birliğinin nedenlerine odaklanmakta ve uluslararası insan hakları hukukunun ortaklaşa ihlallerini kolaylaştıran veya zorlaştıran eylemlere dair teorik bir betim sunmayı amaçlamaktadır.

Bu doğrultuda çalışma, iki ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde olağan dışı teslim uygulaması, uygulamanın içerdiği temel aşamalar etrafında incelenmekte ve bu uygulamanın uluslararası hukuka, özellikle de insan hakları hukukuna neden aykırı olduğu açıklanmaktadır. İkinci bölümde ise bu nitelikteki bir programa devletlerin neden katılmış olabileceği tartışılmaktadır. Bu odakla ikinci bölümün ilk kısmında önce iş birliğinin bir haritası çıkarılmakta, resmî veriler ışığında hangi devletlerin bu programa ne tür eylemlerle katkı sağladıkları gösterilmektedir. İkinci kısımda ise ilk olarak devletlerin genel olarak neden iş birliklerine giriştiklerine dair başlıca teoriler tanıtılmakta, devamında ise bunların olağan dışı teslim pratiğindeki potansiyel görünümleri ele alınmaktadır. Sonuç bölümü çalışmanın bulgularını özetlemektedir.

I. Olağan Dışı Teslim Uygulaması: Aşamaları ve İnsan Hakları Boyutu

Yukarıda da yer verildiği üzere olağan dışı teslim uygulamasının benimsenen tanımı “*kişilerin bir yargı alanından veya devletten, gerçek bir işkence veya zalimane, insanlık dışı ya da aşağılayıcı muamele riskinin bulunduğu bir diğerine, olağan hukuk sisteminin dışında alıkoyma ve sorgulama amacıyla hukuk dışı transferi*”dir.¹⁶ Bu doğrultuda uygulamayı üç aşamaya ayırarak incelemek yaygın ve faydalıdır.

A. Olağan Dışı Teslim Uygulamasının Aşamaları

Olağan dışı teslim birden fazla alt-eylemden oluşan melez bir eylem olup klasik bir olağan dışı teslimi üç adıma ayırmak mümkündür: ele geçirme, transfer ve hedef mekân.¹⁷

15 Helen Duffy and Hannah R Garry, ‘Submission to the UN Human Rights Committee Concerning Arbitrary Detention & Torture by the United States Against Detainees at Guantanamo Bay’ <<https://promiseinstitute.law.ucla.edu/wp-content/uploads/2023/09/Abu-Zubaydah-UNHRC-Submission-2023.09.pdf>> Erişim Tarihi 17 January 2024.

16 Babar Ahmad and others (n 11) 113.

17 Claudia Hillebrand, *The CIA's Extraordinary Rendition And Secret Detention Programme: European Reactions And the Challenges of Future International Intelligence Co-Operation* (Netherlands Institute of International Relations Clingendael 2009) 1, 7.

1. Ele geçirme

Ele geçirme aşaması, olağan dışı teslim tabi tutulacak kişinin yakalanma aşamasını anlatır ve pek çok farklı biçimde gerçekleşebilir. Söz gelimi kişi, Bosna’da hakkındaki hukuka uygun bir yakalama kararı uyarınca yakalanmış ve Birleşik Devletler askeri birliklerine teslim edilmiş; ya da İsveç’te sığınma talebinin reddedilmesi üzerine “sınır dışı işlemlerinin aynı gün gerçekleştirilebilmesi için” özel uçuş yetkilerine sahip bir Amerikan jetine bindirilmiş; ya da Sırbistan-Makedonya sınırında bir güvenlik kontrolü sırasında yakalanıp yirmi üç gün boyunca bir otelde tutulduktan sonra CIA tarafından pek çok kez kullanıldığı bilinen bir metotla ve bilinen bir rota izleyen bir uçağa bindirilmiş; ve hatta Milano’da sokak ortasında yürürken aniden kimliği bilinmeyen kişilerce kaçırılmış ve uçakla CIA olağan dışı teslim operasyonlarının bilinen destinasyonlarından olan Mısır’a götürülmüş olabilir.¹⁸

2. Transfer

Transfer aşaması, ele geçirme ile hedef mekâna teslim arasındaki taşıma sürecini anlatır. Olağan dışı teslimin yöntemlerine dair yazılmış en ayrıntılı raporlardan birisi olan Raportör Dick Marty’nin Avrupa Konseyi Parlamenterler Asamblesine sunulmak üzere hazırladığı “Avrupa Konseyi üye devletlerini de içeren gizli tutmalar ve devletler-arası hukuka aykırı transferler iddiaları” adlı raporda, olağan dışı teslim uğramış kişilerle yapılan detaylı mülakatlar sonucu bu kişilerin hedef mekâna ulaştırılma amacıyla transferleri sırasında ortak birtakım işlemler yapıldığı tespiti yer almaktadır. “Güvenlik kontrolü” adı da verilen bu işlemlerin saptanan bazı ortak özellikleri şunlardır:¹⁹

- Genel olarak küçük bir odada, kişinin başlangıçtan itibaren ya da “kontrol”ün hemen başlangıcından itibaren gözleri bağlı olarak, 4-6 adet siyah kıyafetli, siyah eldivenli, yüzleri tamamen kapalı ve birbiriyle ya hiç konuşmayan ya da el işaretleriyle iletişim kuran yüksek düzeyde eğitilmiş CIA ajanları tarafından;
- Kişinin elleri ve ayakları bağlanarak üzerindeki iç çamaşırı dahil tüm kıyafetler bıçak ve makaslarla kesilerek çıkartıldıktan sonra saç, kulak, ağız, dudaklar ve vücuttaki tüm boşlukların aranması;
- Kişinin yarı ya da tam çıplak halde, bazen göz bağı çıkartılarak fotoğraflarının çekilmesi;

18 Dick Marty, ‘Alleged Secret Detentions and Unlawful Inter-State Transfers Involving Council of Europe Member States’ (2006) <<http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17454&lang=en> 32> Erişim Tarihi 23 January 2024. Rapora göre bu ele geçirmeler sırasıyla şu kişilerin başına gelmiştir: “Altı Cezayirli”, Ahmed Agiza ve Mohammed Alzery, Khaled El-Masri, Abu Omar, *ibid* §§ 92-162.

19 *ibid*. Birleşik Devletler istihbarat topluluğunun bir üyesi kendisiyle yapılan röportajda bu işlemlerden “yirmi dakikada paketlenme” (*ing. twenty-minute takeout*) olarak bahsetmiştir, Peter Johnston, ‘Leaving the Invisible Universe: Why All Victims of Extraordinary Rendition Need a Cause of Action Against the United States’ (2008) 16(1) *Journal of Law and Policy* 357, 357-59.

- Bazı tanıklara göre yabancı bir objenin, bazı tanıklara göre ise bir sakinleştirici ya da fitilin anüse sokulması;
- Kişiye bir bebek bezi, çiş bezi ya da geniş bir tulum giydirilmesi ve kişinin kulaklarının susturucu materyal ile ya da kulaklık ile kapatılması;
- Kişinin başına nefes deliği ya da ışık sezebileceği bir aralık olmayan bir bez çanta geçirilmesi;
- Kişinin tipik olarak bir uçağa bindirilmesi ve burada bir yatağa ya da koltuğa bağlanması.

Transfer sırasında bazı mağdurlar uyuşturulduklarını ve uçuşun tamamını ya da bir kısmını hissetmediklerini, bazıları ise su ve tuvalet kullanımına izin verilmemesi nedeniyle uçakta dayanılmaz bir acı hissettiklerini not etmişlerdir. Çoğu mağdurun, nereye gittiklerine ya da vardıkları yerde onları neyin beklediğine dair hiçbir bilgileri bulunmamaktadır.

3. Hedef Mekân

Hedef mekân, kural olarak, sorgulama işlemlerinin gerçekleştirildiği gizli tutma merkezleridir. 2005 yılında *The Washington Post* gazetesinde CIA'in yurtdışında gizli tutukevleri kurduğu ve kullandığı ve bu gizli tutukevlerinin Beyaz Saray, CIA, Adalet Bakanlığı ve Kongre'nin gizli belgelerinde “*black site*” adıyla anıldığına dair bir haber yayımlanmış²⁰ ve bu iddia, dönemin Başkanı Bush tarafından 2006 yılında doğrulanmıştır.²¹ Yine bazı devletler, ülkelerinde bu tür CIA “*black site*”lar bulunduğunu yıllar sonra kabul etmiştir.²²

Singh'in yukarıda alıntılanan 2013 tarihli ayrıntılı raporu, CIA'in olağan dışı teslim kapsamında ele geçirdiği kişileri Afganistan, Guantanamo Körfezi, Fas, Litvanya, Polonya, Romanya ve Tayland'da bulunan tutukevlerine götürdüğünü belirlemektedir.²³ Dick Marty'nin henüz 2006 yılında hazırlamış olduğu raporunda ise teslim işlemlerinde kullanıldığı tespit edilen uçakların sıklıkla uğradığı, kısa periyotlar boyunca mola verilen ve “olağan rotanın çok dışında olan”, bu nedenlerle de Marty'e göre çok yüksek ihtimalle yakınlarında bir tutma merkezi bulunan duraklar şunlardır: Kahire (Mısır), Amman (Ürdün), İslamabad (Pakistan), Rabat (Fas), Kabil (Afganistan), Guantanamo Körfezi (Küba), Temeşvar/Bükreş (Romanya), Taşkent (Özbekistan), Cezayir (Cezayir), Bağdat (Irak), Szymany (Polonya).²⁴

20 Dana Priest, 'CIA Holds Terror Suspects in Secret Prisons' (*The Washington Post*, November 2) Erişim Tarihi 23 January 2024.

21 BBC News, 'Bush admits to CIA secret prisons' (*BBC News*, September 7) Erişim Tarihi 23 January 2024.

22 Örneğin Polonya hükümeti, yıllarca inkâr ettikten sonra 2014 yılında ülkesinde “Mavi” kod adlı gizli bir CIA tutukevi bulunduğunu kabul etmiştir. Birleşik Devletler Senatosunun hazırladığı bir rapora göre Polonya yönetimi önce ülkesinde böyle bir tutukevine izin verilmesi talebini reddetmiş, ancak CIA ülkeye “birkaç milyon dolar” nakit sağlamış ve Polonya'nın bu fikre bakış açısı “esnemıştır.” Senato raporunda Polonya'ya ödenen somut rakam sansürlenmiştir: John Hall, 'Torture report reveals how Poland objected to CIA's secret jail on its soil - but became 'flexible' after being bought off with large cash payment' (*Daily Mail Online*, December 10) Erişim Tarihi 23 January 2024.

23 Singh (n 3) 16.

24 Marty (n 18) 13.

Kişilerin hedef mekâna transferlerinden sonraki olgular, olağan dışı teslim konusunda kanıtlanması en zor alanı işgal etmektedir. Ancak bizzat Bush yönetimi tarafından teröre karşı küresel savaş kapsamında tutulan kişilere “ileri sorgulama teknikleri”²⁵ uygulandığı kabul edilmiştir.²⁶ 2014 yılında ABD Senatosu tarafından seçilen bir Komite tarafından hazırlanan ve ABD Senatosuna sunulan, teröre karşı küresel savaş kapsamında CIA tarafından uygulanan işkence ve kötü muamelelerin incelendiği “Merkezi İstihbarat Birimi’nin Tutma ve Sorgulama Programı” adlı raporda CIA tarafından uygulandığı belirlenen tekniklerden ‘bazıları’ şunlardır:²⁷

- Duvara çarpma,
- Tokatlama ve yumruklama,
- *Waterboarding* (kişiyi yüzü yukarıda kalacak şekilde tutarak yüzünün üzerine bir materyal koyarak veya koymadan yüksek miktarlarda su dökme yoluyla kişide boğulma hissi uyandırma),
- Uykudan yoksun bırakma,
- Acı verici pozisyonlarda veya uzun süre ayakta tutma,
- Kelepçeli veya başka biçimde bağlı olarak tutma,
- Medikal bir gereklilik olmaksızın anüsten vücuda su verme,
- Buzlu su banyolarına sokma,
- Tutulanları, ailelerinin öldürüleceği ya da cinsel saldırıya uğrayacağı yönünde tehdit etme,
- Tutulanlara ömürleri boyunca tutulacaklarına inandırma,
- Tutulanları çok kötü koşullarda, çoğu zaman dışkılarını içeren bir kova ile aynı bölümde, yine çoğu zaman tamamen karanlık ve/veya soğuk bir odada ve/veya çok yüksek ses veya müzik içeren bir odada tutma.

Bizzat ABD Senatosu tarafından seçilmiş bir Komite tarafından hazırlanan ve bu Komite’nin dokuza karşı altı oyla kabul ettiği bu rapor, sorgulama tekniklerinin işkence ve kötü muamele içerdiğini açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Fakat bu rapora kadar da olağan dışı teslim uygulamasının işkence ve kötü muamele uygulamalarına gebe olduğunun bir sır olduğu söylenemez. Zira kişilerin alıkonma ve sorgulanma işlemlerini hukuk düzeninin istismar edilebilir boşluklarına çıkarmak için bu kadar zahmete girilmiş olmasının kendisi dahi, bu kişilerin işkence ve kötü muamele gibi

25 *ing. “enhanced interrogation techniques”.*

26 George W Bush, *Decision Points* (Crown Publishers 2010) 171; Singh (n 3) 16.

27 Report of the Senate Select Committee on Intelligence Committee Study of the Central Intelligence Agency’s Detention and Interrogation Program (2014) 12 <<https://www.intelligence.senate.gov/sites/default/files/publications/CRPT-113srpt288.pdf>> Erişim Tarihi 23 January 2024. Bu rapordan bundan böyle “Senato Raporu” olarak söz edilecektir.

hukuk dışı sorgu tekniklerine uğrama riski altında oldukları yönünde makul bir kuşku doğurabilecek niteliktedir.²⁸

“Teslim” eyleminin doğası gereği prosedür en az bir olağan dışı “teslim eden devlet” (ing. *rendering state*), bir de olağan dışı “teslim alan devlet” (ing. *receiving state*) içermektedir. Çalışma boyunca “teslim eden devlet” ifadesinden *bir kişiyi hukuk dışı biçimde kendi yargı alanından diğerine transfer eden devlet*; teslim alan devlet kavramından ise *bir kişiyi hukuk dışı biçimde bir yargı alanından ya da devletten kendi yargı alanına teslim alan devlet* anlaşılmalıdır.²⁹

Hemen not etmek gerekir ki, kişinin olağan dışı teslimi sürecinde rol alan birden çok teslim eden devlet ve birden çok teslim alan devlet olabilir. Örneğin kişinin Makedonya’da yetkili kolluk tarafından gözaltına alınıp CIA yetkililerine teslim edilmesi ve daha sonra da bu yetkililer tarafından Afganistan’a transfer edilmesi örneğinde,³⁰ birden çok teslim eden (sırasıyla Makedonya ve Amerika Birleşik Devletleri) ve birden çok teslim alan (sırasıyla Amerika Birleşik Devletleri ve Afganistan) devlet bulunacaktır. Dolayısıyla çalışma boyunca bu kavramların imlediği devlet eylemlerinin her bir teslim işlemi özelinde değişebilen doğası göz önünde bulundurulmalıdır.

B. Olağan Dışı Teslim Uygulamasının Hukuka Aykırılığı

Çalışmanın ilerleyen aşamalarında yürütülecek tartışmalarda verili kabul edilecek temel noktalardan biri, olağan dışı teslim uygulamasının uluslararası hukuka ve insan hakları hukukuna aykırı olduğudur. Yine verili kabul edilecektir ki bu aykırılık, yalnızca teslim alan devlet için değil, teslim eden devlet için de geçerlidir. Öyleyse öncelikle bu uygulamanın hukuka hangi yönleriyle ve ne gerekçelerle aykırı olduğu açıklanmalıdır.

1. Uluslararası Hukuk Yönünden

Bu programa katılım uluslararası hukuk açısından sorumluluk doğurur niteliktedir. Programın temel yürütücüsü CIA olmakla beraber, Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından 2001 yılında kabul edilen Uluslararası Haksız Fiilden Ötürü Devletlerin Sorumluluğu Hakkında Maddeler’e göre bir uluslararası haksız fiile yardımcı olma eylemi de devletler açısından uluslararası sorumluluk doğurur.³¹

28 Guantanamo Körfezi’nde uzun süre tutulan olağan dışı teslim uygulaması mağdurlarından Abu Zubaydah, kendisine Ağustos 2002’de Tayland’da bulunan gizli tutma merkezinde yapılan kötü muameleleri “çizmiştir”. Bu çizimler için bkz Carol Rosenberg, ‘What the C.I.A.’s Torture Program Looked Like to the Tortured’ (*The New York Times*, November 2021) Erişim Tarihi 24 January 2024.

29 Bu tanımlar, Birleşik Krallık İstihbarat ve Güvenlik Komitesinin “teslim” tanımından esinlenilerek oluşturulmuştur: The United Kingdom Intelligence and Security Committee, ‘Rendition’ <<https://fas.org/irp/world/uk/rendition.pdf>> Erişim Tarihi 24 January 2024.

30 Khaled El-Masri, tam da bu süreci yaşamıştır.

31 Report of the International Law Commission on the work of its fifty-third session, *Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts*, with commentaries, UN Doc A/56/10, <https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf> Erişim Tarihi: 23 January 2024.

Madde 16

Başka bir Devlet'in uluslararası haksız fiiline yardım eden veya destek olan bir Devlet, şu durumlarda uluslararası olarak sorumludur:

(a) Devlet uluslararası haksız fiili oluşturan koşulların varlığından haberdar olarak hareket ediyorsa;

(b) Fiil o Devlet tarafından gerçekleştirilmiş olsaydı da uluslararası haksız fiil teşkil edecek ise.

Hemen belirtmek gerekir ki, bu taslak metnin Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından hazırlanmış şerhli versiyonunda 16'ncı maddede belirtilen sorumluluk doğuran durumlara verilen bazı örnekler, olağan dışı teslim uygulamasında diğer devletler tarafından gerçekleştirilen fiillerle neredeyse bire bir örtüşmektedir. Bu bağlamda bu belgeden alıntı yapmak gerekirse:³²

*Bu [16'ncı maddede sözü edilen] durumlar bir Devlet başka bir Devlet'e uluslararası sorumluluklarını ihlal eden bir davranışın gerçekleştirilmesinde yardım ettiği veya destek olduğu, örneğin, bilgisi dahilinde söz konusu faaliyeti finanse ettiği ya da o faaliyet için **elzem bir olanağı sağladığı** durumlarda meydana gelir. Diğer örnekler olarak uluslararası bir su yolunu kapatmak için gerekli araçları sağlamak, **bir kişinin yabancı topraklarda kaçırılmasına yardımcı olmak**, ya da üçüncü bir devletin vatandaşlarının mülklerinin yok edilmesine yardımcı olmak verilebilir.*

Şerhin devamında Alman Federal Cumhuriyeti'nin bir açıklamasında “*bir devletin başka bir devlet tarafından gerçekleştirilen hukuka aykırı güç kullanımını kolaylaştırmak için ülkelerini o devlete açmasının kendisinin de bir uluslararası haksız fiil olduğunu*” kabul ettiğine atıfta bulunulmakta, böylece başka bir devlet tarafından gerçekleştirilen uluslararası haksız fiil için topraklarını kullanıma açmanın da bir uluslararası haksız fiil oluşturacağını belirtmektedir.³³

Olağan dışı teslim uygulamasına yardım fiilinin 16'ncı maddede belirtilen şartları sağladığı açıktır. Öncelikle olağan dışı teslimin bir uluslararası haksız fiil olduğu noktasında bir şüphe bulunmamaktadır. Yukarıda atıf yapılan Uluslararası Haksız Fiilden Ötürü Devletlerin Sorumluluğu Hakkında Maddeler bir fiilin, (a) uluslararası hukuka uygun olarak devlete atfedilebilir olması ve (b) devletin bir uluslararası yükümlülüğünün ihlali niteliğinde olması durumunda uluslararası haksız fiil oluşturacağını düzenlemiştir.³⁴ ABD açısından bu şartların ilkinin sağlandığı, bizzat ABD Senatosu'nun raporları ve birçoğu yukarıda anılan sayısız hükümet organları ve bağımsız organ tarafından yapılan araştırmalarla ortaya konulmuş durumdadır. Bu fiilin ABD'nin uluslararası yükümlülüklerini ihlal ettiği de açıktır: olağan dışı teslim programının ABD'nin de taraf olduğu İşkenceye ve Diğer Zalimane, İnsanlıkdışı veya

32 ibid.

33 ibid. § 67.

34 ibid. md 2.

Aşağılayıcı Muamele veya Cezaya Karşı Sözleşme’ye³⁵ (İşkenceye Karşı Sözleşme) ve Medeni ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi’ne³⁶ aykırılıkları bizzat bu Sözleşmelerin organları tarafından kabul edilmiştir.³⁷ Bu fiilin uluslararası haksız fiil olduğu kabul edildikten sonra 16’ncı madde bağlamında cevaplanması gereken diğer iki soru yardım eden devletlerin *uluslararası haksız fiili oluşturan koşulların varlığından haberdar olarak hareket edip etmedikleri ve fiil bu Devletler tarafından gerçekleştirilmiş olsaydı da uluslararası haksız fiil teşkil edip etmeyeceği* sorularıdır. Bunlardan ikincisi bağlamında herhangi bir tartışma bulunmamaktadır: Olağan dışı teslim yardım eden devletler tarafından bizzat gerçekleştirilmiş olsaydı da uluslararası haksız fiil teşkil edeceği açıktır. Birinci sorun açısından ise yine cevabın açık olduğu kabul edilmelidir. Zira yukarıdaki bölümlerde ayrıntılı olarak açıklandığı üzere iş birliği içerisinde olan devletlerin, “Teröre Karşı Küresel Savaş”ın içeriği hakkında bizzat Birleşik Devletler yöneticilerinin ve hükûmete yakın hukukçuların yaptığı açıklamalar ve sayısız bağımsız rapor karşısında, olağan dışı teslim programının uluslararası hukuku ihlal ettiğinden haberdar olmadıklarını savunmak olanaklı değildir. Bu nedenle bu devletlerin isteyerek iş birliği yapmaları uluslararası hukuk açısından sorumluluk doğurur.³⁸ Kaldı ki bu devletlerin bazı eylemleri, programdan bağımsız olarak da, uluslararası hukukun ihlali niteliğindedir.³⁹

2. İnsan Hakları Hukuku Yönünden

Bu başlıkta üzerinde durulacak olan, uluslararası yargı ve yargı-benzeri organların kararlarıyla sübuta eren aykırılıklardır. Çalışmanın kısıtları gereği ayrıntılı olarak yer verilmeyecek olmakla beraber burada yer verilen organların kararlarının yanında uygulamanın insan hakları hukukuna çeşitli yönlerden aykırılıklarını ele alan başka pek çok uluslararası yargı-dışı organ kararları,⁴⁰ resmî açıklamalar,⁴¹ hükûmetler-arası örgütler tarafından hazırlanan soruşturma raporları⁴²

35 Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (adopted 10 December 1984, entered into force 26 June 1987) 1465 UNTS 85.

36 International Covenant on Civil and Political Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) 99 UNTS 171.

37 Sırasıyla İşkenceye Karşı Komite (“İKK”)’nin *Ahmed Hussein Mustafa Kamil Agiza v İsveç* (2005) CAT/C/34/D/233/2003 ve İnsan Hakları Komitesi (“İHK”)’nin *Mohammed Alzery v İsveç* (2006) CCPR/C/88/D/1416/2005 kararları.

38 Singh (n 3) 27.

39 Aşağıda iş birliği içerisinde olan devletlerin farklı eylemlerle ve farklı derecelerde iş birliği yaptığı açıklanacaktır. Bu bağlamda bu eylemlerden bazılarının bizzat kendisinin uluslararası hukuk ihlali olduğu kolaylıkla savunulabilir.

40 Birleşmiş Milletler Genel Kurulu Res 60/147 (21 March 2006) UN Doc A/RES/60/147; Avrupa Konseyi Parlamenterler Asamblesi, Res 1340/2003 (26 June 2003); Avrupa Parlamentosu (AP) Res 2005/2658 (15 December 2005); AP Res 2006/2200 (14 February 2007); AP Res 2012/2033 (11 September 2012); AP Res 2013/2702 (10 October 2013); AP Res 2014/2997 (11 February 2015); AP Res 2016/2573 (8 June 2016); *Mr. Ibn al-Shaykh al-Libi and 25 others v the United States of America* Op no 29/2006 (Birleşmiş Milletler Keyfi Tutuklamalar Çalışma Grubu, 8 December 2005).

41 UN High Commissioner for Human Rights, ‘Statement of High Commissioner for Human Rights on Detention of Taliban and Al Qaida Prisoners at US Base in Guantanamo Bay, Cuba’, (OHCHR, 2002) Erişim Tarihi: 17 June 2024.

42 2010 tarihli Birleşmiş Milletler Ortak Çalışması, Avrupa Konseyi’nin üye devletlere gönderdiği Kasım 2005 tarihli soruşturma formu ve cevapları; Avrupa Konseyi Parlamenter Asamblesi 2006, 2007 ve 2011 tarihli Marty Raporları; Avrupa Parlamentosu “Fava soruşturması” ve “Flautre Raporu”.

ve hükümet-dışı örgütler tarafından hazırlanan belgelerin⁴³ bulunduğu altını çizmek gerekir.

Birleşik Devletler'in uluslararası insan hakları organları karşısındaki genel tavrı nedeniyle⁴⁴ bu bölümde yer verilecek mahkeme tespitleri Birleşik Devletler dışındaki devletler aleyhine yapılmış başvurularda varılmış sonuçlardır. Dolayısıyla anılacak hiçbir kararda Birleşik Devletler davanın doğrudan tarafı değildir.

a. Kötü Muamele Yasağı

Teröre karşı savaşta kötü muamelenin bir araç olarak kullanılması riski, dönemin Birleşik Devletler Başkanı Bush'un 7 Şubat 2002 tarihinde verdiği Memorandum'dan itibaren uluslararası platformda çokça tartışılmıştır. Bush, söz konusu Memorandum'da, Taliban ve El-Kaide bağlamında tutulanların 1949 Cenevre Sözleşmeleri kapsamında savaş esiri olarak nitelendirilemeyeceklerini ve esasen bu kişilerin insanca davranılmaya dair hukuki bir hakları olmamasına karşın ("*not legally entitled to [humane] treatment*") bu kişilere de "*askeri gerekliliklere uygun olduğu sürece*" insanca davranılacağını duyurmuştur.⁴⁵ Yine bu dönemde CIA'in operasyonları ve kötü muamele arasındaki ilişki, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiseri tarafından yapılan Ocak 2002 tarihli açıklamada vurgulanmıştır.⁴⁶

2014 yılında ABD Senatosu tarihinin en geniş soruşturması olan ve yukarıda anılan "Merkezi İstihbarat Birimi'nin Tutma ve Sorgulama Programı" adlı soruşturmanın raporu açıklanmış ve bu raporda, Teröre Karşı Küresel Savaş'ta *waterboarding*, kötü tutulma koşulları, işkence ve cinsel saldırı tehditleri, fiziksel saldırılar ve stres pozisyonlarında tutma dahil işkenceden aşığılayıcı muameleye uzanan ve yukarıda alıntılanan İşkenceye Karşı Sözleşme'de yer alan yasak muamele türlerinin tümünü karşıladığı söylenebilecek pek çok kötü muamelenin CIA tarafından uygulandığı belirlenmiştir.⁴⁷ Bu bağlamda özellikle transfer sürecindeki "güvenlik kontrolü"

43 Şu raporlar özellikle sayılmalıdır: Amnesty International, 'Memorandum to the US Government on the rights of people in US custody in Afghanistan and Guantánamo Bay' (2002); Amnesty International, 'Report 2003, United States of America' (2003); Amnesty International, 'Unlawful detention of six men from Bosnia-Herzegovina in Guantánamo Bay' (2003); Amnesty International, United States of America, 'The threat of a bad example: Undermining international standards as 'war on terror' detentions continue' (2003); Amnesty International, 'Incommunicado detention/Fear of illtreatment' (2003); Human Rights Watch, 'United States, Presumption of Guilt: Human Rights Abuses of Post-September 11 Detainees' (2002); Human Rights Watch, 'United States: Reports of Torture of AlQaeda Suspects' (2002); Human Rights Watch, 'Statement on US Secret Detention Facilities' (2005); Human Rights Watch, 'List of "Ghost Prisoners" Possibly in CIA Custody' (2005); International Helsinki Federation for Human Rights, 'Antiterrorism Measures, Security and Human Rights: Developments in Europe, Central Asia and North America in the Aftermath of September 11' (2003); International Committee of the Red Cross, 'United States: ICRC President urges progress on detention-related issues' (2004); International Committee of the Red Cross, 'ICRC Report on the Treatment of Fourteen "High Value Detainees" in CIA Custody' WAS 07/76 (2007).

44 Bu tavrı, yani "Amerikan özgüçlüğü" hakkında temel deskriptif çalışmaların birisi için bkz Michael Ignatieff (ed), *American Exceptionalism and Human Rights* (Princeton University Press 2005).

45 George W Bush, 'Humane Treatment of al Qaeda and Taliban Detainees' <<https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB127/02.02.07.pdf>> Erişim Tarihi 8 July 2024.

46 UN High Commissioner for Human Rights (n 41).

47 "Senato Raporu" (n 27) 12.

uygulamasındaki kötü muamelelerden oldukça ayrıntılı biçimde bahseden Marty Raporu'nun yukarıda sözü edilen bulguları da anılmalıdır.⁴⁸

Yine işkence ve diğer kötü muamele biçimlerinin bu programın bir parçası olduğu, sayısız delil eşliğinde, çeşitli uluslararası yargı yerleri ve uluslararası mahkeme kararlarında da kabul edilmiştir.⁴⁹

b. Kişi Özgürlüğü ve Güvenliği Hakkı

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi metninden de açıkça görüleceği üzere, kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkının temel amacı kişileri “keyfi tutmalara karşı” korumaktır.⁵⁰ İroniyle işaret etmek gerekir ki keyfi tutmayı yasaklayan 9’uncu maddenin kabulünde Amerika kıtası devletleri oldukça etkili olmuştur.⁵¹

Birleşmiş Milletler Keyfi Tutuklamalara Karşı Çalışma Grubu bir özgürlükten yoksun bırakmanın şu durumlarda keyfi olarak değerlendirileceğini belirtmiştir:⁵²

- (a) Özgürlükten yoksun bırakmayı meşrulaştırılabilecek herhangi bir hukuksal dayanak öne sürmenin açıkça olanaksız olduğu durumlar (kategori I);
- (b) Özgürlükten yoksun bırakmanın İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin 7, 13, 14, 18, 19, 20 veya 21'inci maddelerinden birinde ya da Sözleşme'ye taraf devletler açısından Medeni ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 12, 18, 19, 21, 22, 25, 26 veya 27'nci maddesinde düzenlenen bir hakkın kullanımının sonucu olarak gerçekleştirildiği durumlar (kategori II);
- (c) İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nde ya da ilgili uluslararası belgelerde düzenlenen adil yargılanma hakkına ilişkin uluslararası güvencelerin tamamen ya da kısmi olarak göz ardı edildiği ve bu ihmalin özgürlükten yoksun bırakmayı keyfi kılacak derecede ciddi olduğu durumlar (kategori III);
- (d) Sığınma talebinde bulunanlar, göçmenler ve mültecilerin idari veya hukuksal itiraz hakları bulunmaksızın uzun süre idari gözetim altında tutulduğu durumlar (kategori IV);

48 Marty (n 18) 21-22.

49 *El-Masri v Makedonya* App no 39630/09 (ECHR, 13 December 2012) § 218; *Al-Nashiri v Polonya* App no 28761/11 (ECHR, 31 May 2018) §§ 514-15; *Abu-Zubaydah v Litvanya* App no 46454/11 (ECHR, 31 May 2018) § 639; *Al-Nashiri v Romanya* App no 33234/12 (ECHR, 31 May 2018) §§ 673-75; *Nasr ve Ghali c İtalya* App no 44883/09 (ECHR, 23 February 2016) § 288; *Husayn v Polonya (Abu Zubaydah)* App no 7511/13 (ECHR, 24 July 2014) § 525; *Ahmed Hussein Mustafa Kamil Agiza* (n 37) § 13.4; *Mohammed Alzery* (n 37) §§ 11.3-11.5.

50 Universal Declaration of Human Rights (adopted 10 December 1948) UNGA Res 217 A(III) md 9: “Hiç kimse keyfi olarak gözaltına alnamaz, tutulamaz veya sürülemez.”

51 David Weissbrodt and Mattias Hallendorff, ‘Travaux Préparatoires of the Fair Trial Provisions-Articles 8 to 11-of the Universal Declaration of Human Rights’ (1999) 21 Human Rights Quarterly 1061, 1084.

52 Opinion No. 10/2019 concerning Mustafa Ceyhan (Azerbaijan and Turkey), *Opinions adopted by the Working Group on Arbitrary Detention at its eighty-fourth session, 24 April-3 May 2019*, § 3, <[https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G19/190/83/PDF/G1919083.pdf](https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G19/190/83/PDF/G1919083.pdf?Erişim+Tarihi+22+January+2024)> Erişim Tarihi 22 January 2024.

- (e) Özgürlükten yoksun bırakmanın eşitliğe aykırı biçimde doğum, uyruk, etnik veya toplumsal köken, dil, din, ekonomik durum, siyasal ya da başka fikirler, toplumsal cinsiyet, cinsel yönelim, engellilik ya da başka bir durum temelinde ayrımcılık yoluyla uluslararası hukuku ihlal ettiği durumlar (kategori V).

Olağan dışı teslim programının birinci ve üçüncü kategoriler bağlamında keyfi tutuklamalara yol açtığı kolaylıkla savunulabilir: Olağan dışı teslimler birinci kategoriye girer çünkü, çoğu zaman bu uygulamanın mağdurları hakkında, yakalandıkları sırada yasaya uygun yakalama ve gözaltı kararlarının mevcudiyeti şöyle dursun, herhangi bir adli soruşturma dahi bulunmamaktadır. Bu sonuç ayrıca Tutuklamalara Karşı Çalışma Grubu'nun *Mr. Ibn al-Shaykh al-Libi ve 25 diğer kişi v. Amerika Birleşik Devletleri* kararında da onaylanmıştır.⁵³ Olağan dışı teslimler üçüncü kategoriye de girer çünkü olağan dışı teslim uygulaması mağdurları tutulmaya karşı neredeyse tüm hukuki güvencelerden uzak olarak hapsedilmektedir.⁵⁴ Bunun en açık örnekleri, yıllardır Guantánamo Körfezi'nde yargıç önüne çıkarılmadan ve tutmaya hukuk önünde itiraz edemeden hapsedilen onlarca kişidir.⁵⁵

İHAM da olağan dışı teslim mağdurları tarafından Birleşik Devletler ile iş birliği yapan Avrupa Devletleri aleyhine yapılan başvurularda, kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkının keyfi tutmalara karşı bir güvence olduğunu yinelemiş, keyfi tutulmaya karşı en temel güvencelerin ise tutukluluğun sıkı sıkıya iç hukuka uygun olarak yapılması gerekliliği ve *habeas corpus* dahil tutulma hakkında yetkili yargı yerlerine başvuru yapma hakkı olduğunu belirtmiştir.⁵⁶ Bu ilkesel belirlemelerden sonra İHAM, olağan dışı teslimin özel durumu gereğince bir kişinin bu haklardan açıkça ve ciddi derecede mahrum bırakılacağından kuşulanmak için yeterli sebeplerin olduğu bir devlete teslim edilmesi durumunda bu hakkın ihlal edileceğine karar vermiş, yukarıda anılan pek çok karar ve rapora dayanarak kişilerin Birleşik Devletler'e olağan dışı tesliminin bu kapsamda kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkını ihlal ettiğine karar vermiştir.⁵⁷

c. Aile Yaşamına Saygı Hakkı

Olağan dışı teslim uygulamasının çoğu zaman gölgede kalan bir yönü, bu uygulamanın mağdurların ve ailelerinin birbirlerinden oldukça uzun süreler haber alamamalarının aile hayatını -bazen geriye dönülemez biçimde- etkiliyor oluşudur. Mağdurların başına gelenlere, kaçırılıp kaçırılmadıklarına, nereye götürüldüklerine ve

53 *Mr. Ibn al-Shaykh al-Libi ve 25 diğerleri* (n 40) § 22. Çalışma Grubu ayrıca Medeni ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 9'uncu maddesinin de ihlal edildiğine dair fikir beyan etmiştir, *ibid.*

54 Kai Ambos and Annika Maleen Poschadel, 'Terrorists and Fair Trial: The Right to a Fair Trial for Alleged Terrorists Detained in Guantánamo Bay' (2013) 9(4) *Utrecht Law Review* 109, 111.

55 Birleşmiş Milletler İnsan Hakları ve Terörle Mücadele Özel Raportörünün 2023 tarihli raporuna göre 2023 itibarıyla bu merkezde hâlen tutulan kişi sayısı 30'dur: Ni Aolain (n 12) 1.

56 Birçok diğer kararın yanında bkz *Abu-Zubaydah* (n 49) §§ 652-53.

57 *El-Masri* (n 49)§ 239; *Babar Ahmad* (n 11) §§ 113-114; *Abu Zubaydah* (n 49) §§ 655-657.

nereye götürüleceklerine, neyle suçlandıklarına veya geniş anlamıyla akıbetlerine dair tüm bilgilerden yoksun olan aile bireyleri ve mağdurlar arasındaki aile bağları ciddi derecede zarar görebilmektedir. Bu konuda iki örnek olarak ailesinin nerede olduğuna dair hiçbir fikri olmayan ve ailesinin -bir kısmıyla- görüşmesine kaçırıldıktan ancak üç yıl sonra izin verilen Binyam Mohamed al Habashi⁵⁸ ve CIA'in elinden kurtulup ailesiyle beraber yaşadığı Almanya'ya döndüğünde aile üyelerinin, terk edildiklerini düşünerek, Almanya'dan Lübnan'a taşındığını öğrenen Khalid el-Masri'nin yaşadıkları örnek verilebilir.⁵⁹

Bu doğrultuda yine İHAM, olağan dışı teslim mağdurlarının yapmış olduğu altı farklı başvuruda diğer haklar yanında aile yaşamına saygı hakkının da ihlal edildiğine hükmetmiştir.⁶⁰

d. Mahkemeye Erişim ve Etkili Başvuru Hakları

Olağan dışı teslim programı mağdurları, adalete erişim konusunda Birleşik Devletler içinde ve dışında sayısız problem yaşamışlardır. Bu bağlamda Birleşik Devletler mahkemelerine yapılan başvurular ve teslim eden devletler aleyhine bu devletlerin mahkemelerine yapılan başvurular ayrı ayrı ele alınacaktır.

Birleşik Devletler hukukunda *due process* yükümlülüğüne uyulmadan yakalanan, tutulan ve/veya yargılanan kişilerin bu hukuka aykırı özgürlükten yoksun bırakma ve yargılama işlemlerini yapan federal kurumlara karşı başvuru yapma olanağı bulunmaktadır. *Bivens* başvurusu denen ve adını 1971 tarihli *Bivens v. Six Unknown Named Agents of Federal Bureau of Narcotics* isimli Amerikan Yüksek Mahkemesi kararından⁶¹ alan bu başvuru yoluyla başvuru hukûmet tarafından gerçekleştirilen anayasal ihlaller karşılığında haksız fiil benzeri hukuksal giderimler elde edebilmektedir.⁶² Ancak bu hak mutlak değildir. Yüksek Mahkeme'ye göre *Bivens* başvurusu ile giderim elde edebilme hakkı “*tereddüt gerektiren özel etmenlerin var olduğu*” ve “*federal kurumların Kongre tarafından aynı giderimi sağlayabilecek alternatif giderim yollarının varlığını gösterdiği*” durumlarda geçerli değildir.⁶³ İşte bu istisnalardan ilki, bir olağan dışı teslim mağduru olan -ve yaşadığı süreç yukarıda özetlenen- Maher Arar tarafından açılan *Arar v. Ashcroft* davasında bir New York

58 Marty (n 18) 45.

59 Romyana Grozdanova, 'Extraordinary Rendition and Human Rights: The Case of Khaled El-Masri' <<https://livrepository.liverpool.ac.uk/2033559/>> Erişim Tarihi 22 January 2024.

60 Tarih sırasıyla: *El-Masri* (n 49) §§ 248-250; *Al Nashiri* (n 49) §§ 538-540; *Husayn (Abu Zubaydah)* (n 49) §§ 532-534; *Nasr ve Ghali* (n 49) §§ 308-310; *Al Nashiri* (n 49) §§ 538-540; *Abu Zubaydah* (n 49) §§ 664-666.

61 *Bivens v. Six Unknown Fed. Narcotics Agents* 403 US 388 (1971).

62 Perry M Rosen, 'The Bivens Constitutional Tort: An Unfulfilled Promise' (1989) 67(2/3) North Carolina Law Review 337, 338.

63 Andrea Robeda, 'The Death of Implied Causes of Action: The Supreme Court's Recent Bivens Jurisprudence and the Effect on State Constitutional Tort Jurisprudence: Correctional Services Corp. v. Malesko' (2003) 33(3) New Mexico Law Review 401, 408 dn 100.

Federal Bölge Mahkemesi tarafından başvurunun reddi için gerekçe gösterilmiştir.⁶⁴ Bu davada “*tereddüt gerektiren özel etmenlerin var olduğunu*” savunan Mahkeme yargıcı Yargıç Trager, davadaki söz konusu etmenlerin “*ulusal güvenlik ve dış politika*” olduğuna ve bu meselenin “*hükûmetin siyasal organlarına bırakılması gerektiğine*” karar vermiştir.⁶⁵ Yine Birleşik Devletler mahkemeleri önünde Amerikan Kişisel Özgürlükler Birliği (American Civil Liberties Union, “ACLU”) tarafından Khaled el-Masri adına Virginia Doğu Bölge Mahkemesi önünde açılan davada başvuruçuların talebi, Birleşik Devletler hükûmetinin hukuka uygun biçimde “devlet sırrı bağışıklığını” öne sürmüş olması ve devlet sırlarını korumadaki çıkarın başvuruçunun adaletle erişimdeki bireysel çıkarına ağır bastığı gerekçesiyle reddedilmiştir.⁶⁶ Bu karara karşı El-Masri ve ACLU tarafından yapılan itirazlar sonuçsuz kalmıştır.⁶⁷

Mağdurların teslim eden devletler aleyhine bu devletlerin mahkemelerinde açtıkları davalarda da etkin bir giderim sağladıkları söylenemez. Ayrıntıları her bir devletin iç hukuk kurallarına ve yerel otoritelerin tavırlarına göre değişmekle beraber, olağan dışı teslim mağdurlarının Makedonya’da,⁶⁸ Almanya’da,⁶⁹ Polonya’da,⁷⁰ İtalya’da,⁷¹ Romanya’da,⁷² Litvanya’da,⁷³ İsveç’te⁷⁴ açtıkları davalarda yeterli giderimi elde edemedikleri, İHAM ve Birleşmiş Milletler İHK kararlarında da vurgulanmıştır.

Bu bağlamda belirtmek gerekir ki bazı devletlerde olağan dışı teslimler hakkında soruşturmalar yapılmış ve hatta mahkûmiyet kararları verilmiştir. Örneğin 2003 yılında Milano’da sokak ortasında kimliği belirsiz kişilerce kaçırılarak uçakla Mısır’a götürülen Abu Omar hakkında İtalyan makamları tarafından etkili bir soruşturma yürütülmüş, yirmi beşi CIA mensubu olan yirmi altı Birleşik Devletler vatandaşı ve yedi İtalyan askeri istihbarat teşkilatı mensubu hakkında dava açılmış, 2009 yılında yirmi üç Birleşik Devletler vatandaşı gıyaplarında mahkûm edilmiştir.⁷⁵ Yine Avusturya, Kanada ve Birleşik Krallık’ta açılan bazı davalarda hükûmetler devlet sırlarının açığa çıkmasındansa davacılarla anlaşma yoluna gitmiş, böylece mağdurlar belirli giderimler edinebilmiştir.⁷⁶ Ancak bu tür giderimlerin oldukça sınırlı olduğu ve

64 *Arar v. Ashcroft*, 414 F. Supp. 2d 250 (Eastern District of New York 2006).

65 Michael V Sage, ‘The Exploitation of Legal Loopholes in the Name of National Security: A Case Study on Extraordinary Rendition’ (2006) 37(1) California Western International Law Journal 121, 132.

66 *El-Masri v. Tenet*, 437 F. Supp. 2d 530 (Eastern District Virginia 2006).

67 Margaret L Satterthwaite, ‘The Story of El-Masri v. Tenet: Human Rights and Humanitarian Law in the War on Terror’ (2008) NYU School of Law: Public Law & Legal Theory Research Paper Series 535, 568.

68 *El-Masri* (n 49) §§ 64-73.

69 *Ibid.*, §§ 55-61.

70 *Al-Nashiri* (n 49) §§ 131-140; *Husayn* (n 49) §§ 125-166.

71 *Nasr ve Ghali* (n 49) §§ 264-274.

72 *Al-Nashiri* (n 49) §§ 642-656.

73 *Abu Zubaydah* (n 49) §§ 611-622.

74 *Mohammed Alzery* (n 37) §§ 11.7-11.8.

75 Retief (n 10) 88-89.

76 Kent Roach, ‘Substitute Justice? Challenges to American Counterterrorism Activities in Non-American Court’ (2013) 82(4) Mississippi Law Journal 907, 910.

temel sorumluluğu bulunan devlet olan Birleşik Devletler aleyhine herhangi bir sonuç içermediği unutulmamalıdır.

II. Devletlerarası İş Birliği

Olağan dışı teslim programının birincil yürütücüsünün Birleşik Devletler ve özellikle 11 Eylül'den sonraki Bush yönetimi olduğu açık olmakla beraber, programın doğası gereği, başka devletlerin iş birliği olmadan gerçekleştirilmesi olanaklı değildir. Programın detayları Birleşik Devletler ve iş birliği içerisindeki devletler tarafından olağan üstü bir gizlilikle korunmasına ve bu nedenle mağdurların sayısı, kimlikleri, iş birliği içerisindeki devletler gibi uygulamayla ilgili pek çok bilgiye resmî belgeler ve başka devlet kanallarıyla ulaşılamamasına rağmen olağan dışı teslim programı, diğer pek çok gizli güvenlik faaliyetlerinden farklı olarak, tamamen “izlenemez” değildir. Tanık beyanları, bu beyanlarla örtüşen uçuş kayıtları, şirket faturaları, mahkeme belgeleri, gizli olmaktan çıkarılmış hükümet belgeleri ve uydu fotoğrafları gibi veriler ile bu programın bazı örneklerinin “haritası” çizilebilmiş durumdadır.⁷⁷

Raphael ve Blakeley'in tespitlerine göre pek çok “teslim” uçuşu aynı “ayak izini” izlemektedir:⁷⁸

Uçak, çoğu zaman Birleşik Devletler'in doğu yakasında ya da yakın bir yerde bulunan ana üssünden Washington Dulles Uluslararası Havalimanı'na gider. Burada teslim birimi uçağa binene kadar yaklaşık bir saat durur. Daha sonra çoğu zaman yakıt almak için, ara sıra da bir geceliğine mola vermek için rota üzerinde durarak [olağan dışı teslim mağdurların] alınacağı havalimanına doğru hareket eder. Ancak teslim uçuşunun kendisi çoğu zaman odaklanmış olarak ve direkt uçuş yapar. Eğer (Afganistan'daki gibi) Birleşik Devletler tarafından kontrol edilen hava üslerinden birisi değilse uçak, [mağdurların] bindirilme ve indirilme noktalarında kısa bir süre -çoğu zaman bir saatten az- durur. Bunlar genelde gece olur ve uçuşa yalnızca eğer mutlaka gerekliyse yakıt almak için (Güneydoğu Asya'dan Kuzey Afrika'ya yapılan uçuşlarda Diego Garcia İngiliz Hint Okyanusu Bölgesi'nde yapılan molalar gibi) ara verilir... Hiçbir rota üzeri molada tutulanların uçaktan inmesine izin verilmemiş ve yalnızca olayların plana göre gelişmediği durumlarda uçakta uzun süreler boyunca bırakılmışlardır (Haziran 2004'te Laid Saidi'nin Afganistan'dan Tunus'a iptal edilen teslimi gibi). Teslimler tamamlandığında uçak bu kez Azor Adaları ya da Turks and Caicos Adaları gibi bir ya da daha fazla “dinlenme ve rahatlama” noktasında bir geceden fazla durur. Bundan sonra çoğu zaman Washington'a, oradan da ana üssüne, geri döner.

⁷⁷ Bu konuda yapılmış en kapsamlı araştırmalardan biri olan “The Rendition Project” adlı projenin verilerinin yayımlandığı internet sitesi için bkz <<https://www.therenditionproject.org.uk/>> Erişim Tarihi 22 January 2024. Bu çalışmanın sonuçlarının paylaşıldığı iki makale için bkz Sam Raphael, Crofton Black, Ruth Blakeley and Steve Kostas, ‘Tracking rendition aircraft as a way to understand CIA secret detention and torture in Europe’ (2016) 20(1) The International Journal of Human Rights 78-103; Sam Raphael and Ruth Blakeley, ‘Rendition in the “War on Terror”’ in Richard Jackson (ed), *The Routledge Handbook of Critical Terrorism Studies* (Routledge 2016) 181-189.

⁷⁸ Ruth Blakeley and Sam Raphael, ‘Human rights fact-finding and the CIA’s rendition, detention and interrogation programme: A response to Cordell’ (2018) 21(2) International Area Studies Review 169, 171-72.

Cordell, bu ayak izine dayalı olarak Raphael ve Blakeley tarafından tespit edilen teslim uçuşları dışında 307 ek teslim uçuşu daha tespit ettiğini öne sürmüştü,⁷⁹ Cordell tarafından kullanılan metot, Raphael ve Blakeley tarafından, kendi raporlarında bulunmayan tespitler içermemesi ve bulunan uçuşlara ilişkin iddiaların yan delillerle desteklenmemesi gerekçesiyle eleştirilmiştir.⁸⁰

Bu bölümde ilk olarak olağan dışı teslim programına katılan devletlere dair raporlar ışığında iş birliğinde bulunan devletlerin bir “haritası” çizilmekte, daha sonra bu devletlerin bu uygulamaya neden katıldıkları sorgulanmaktadır.

A. İş Birliği Haritası

Avrupa Parlamentosu tarafından görevlendirilen Giovanni Claudio Fava önderliğindeki Tutsakların Hukuka Aykırı Tutulmaları için CIA Tarafından Avrupalı Devletler’in Kullanıldığı İddiaları Hakkında Geçici Komite tarafından yürütülen soruşturmanın (“Fava Soruşturması”) sonuç raporunda (“Fava Raporu”) 2001 yılının sonu ile 2005 yılının sonu arasında CIA tarafından kullanılan uçakların en az 1.245 kez Avrupa hava sahalarına girdiği ya da Avrupa havalimanlarında durdukları tespit edilmiştir.⁸¹ Bu raporda olağan dışı teslim programına şu ya da bu biçimde yardım eden on sekiz devlet saptanmıştır: Almanya, Avusturya, Belçika, Birleşik Krallık, Bosna Hersek, Danimarka, İrlanda, İspanya, İsveç, İtalya, Kıbrıs, Kosova, Makedonya, Polonya, Portekiz, Romanya, Türkiye ve Yunanistan.⁸² Raporda bu devletlerden Polonya, Romanya ve Kosova’nın ülkelerinde gizli CIA tutma merkezleri bulundukları, diğer on beş devletin ise hava sahalarını ve havalimanlarını CIA uçaklarına açtıkları belirlenmesi yer almaktadır.⁸³

Avrupa Konseyi için Raportör Dick Marty’nin hazırladığı ve yukarıda anılan raporda ise olağan dışı teslim katılan devletler olarak Almanya, Birleşik Krallık, Bosna Hersek, İrlanda, İspanya, İsveç, İtalya, Kıbrıs, Makedonya, Polonya, Portekiz, Romanya, Türkiye ve Yunanistan’ın adı geçmekte, Kosova da soruşturma komitesiyle iş birliği yapmaması nedeniyle eleştirilmektedir.⁸⁴ Raporda İsveç, Bosna Hersek, Birleşik Krallık, İtalya, Makedonya, Almanya ve Türkiye, kimliği belirlenmiş mağdurların olağan dışı tesliminde yardımcı olmakla; Polonya ve Romanya, gizli tutma merkezleri sağlamakla; Almanya, Türkiye, İspanya ve Kıbrıs, tutulanların hukuk dışı transferinde

79 Rebecca Cordell, ‘Did 9/11 Change Everything? Security and Human Rights Trade-offs in International Cooperation’, University of Essex 2017) 11.

80 Blakeley and Raphael (n 78) 170-71.

81 Temporary Committee, ‘The alleged use of European countries by the CIA for the transportation and illegal detention of prisoners’ (2006/2200(INI)) § 42 <<https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=REPORT&reference=A6-2007-0020&language=EN>> Erişim Tarihi 23 January 2024. Raporda bundan daha fazla sayıda uçuş yapılmış olabileceği, bununla beraber, bu uçuşların hepsinin olağan dışı teslim ile bağlantılı olmayabileceği not edilmiştir, *ibid.*

82 *ibid.*, §§ 49-182.

83 *ibid.*

84 Marty (n 18) §§ 288-291.

kullanılan uçaklar için “toplanma noktaları” (ing. “staging points”) oluşturmakla; İrlanda, Birleşik Krallık, Portekiz, Yunanistan ve İtalya ise bu uçaklar için “konaklama alanı” (ing. “stopover”) noktası oluşturmakla suçlanmaktadır.⁸⁵

Olağan dışı teslim programı kapsamında yapılmış en geniş araştırmalardan olan ve Amrit Singh yönetiminde gerçekleştirilip Açık Toplum Vakfı tarafından yayımlanan “İşkenceyi Küreselleştirmek: CIA Gizli Tutmaları ve Olağan Dışı Teslimleri” adlı araştırmada olağan dışı teslim uygulamasına tabi tutulan 136 mağdurun kimlikleri saptanmış,⁸⁶ bu operasyonlara ABD dışında elli dört devletin katıldığı belirlenmiştir.⁸⁷ Raporda ayrıca katılan devletlerin aldıkları rollere de yer verilmiştir. Bu raporda yer verilen devletler ve bu devletlerin gerçekleştirdikleri eylemler, Tablo 1’e dökülmüştür. Bu tabloda yer alan A, B, C, D, E ve F harfleri şu eylemleri imlemektedir:

- A: Ülkesinde gizli tutma merkezine izin verme;
- B: Mağdurları tutma, sorgulama, işkenceye ve istismara maruz bırakmak;
- C: Mağdurların ele geçirilmesine ve transferine yardım etme;
- D: Mağdurları taşıyan CIA uçaklarına hava sahalarını ve havalimanlarını açma;
- E: Bireylerin CIA tarafından gizlice tutulmasına ve olağan dışı teslimine yol açan istihbarat sağlama;
- F: Başka devletler tarafından gizlice tutulan bireyleri sorgulama.

Tablo 1. Olağan dışı teslim uygulamasında görev alan devletler ve eylemleri⁸⁸

	A	B	C	D	E	F
Afganistan	✓			✓		
Almanya			✓	✓		✓
Arnavutluk		✓	✓	✓		
Avustralya		✓				✓
Avusturya			✓	✓		
Azerbaycan			✓	✓		
Belçika				✓		
Birleşik Arap Emirlikleri			✓			
Birleşik Krallık		✓		✓	✓	✓
Bosna-Hersek	✓			✓		

⁸⁵ *ibid.*

⁸⁶ Singh (n 3) 30-60.

⁸⁷ *ibid.*

⁸⁸ Tablo, söz konusu rapora dayanarak, tarafımdan oluşturulmuştur. Raporda yer alan bazı eylemlerin raporun yazarları tarafından söz konusu altı eylem kategorisinden birine girecek şekilde sınıflandırılmaması, birden fazla kategoriye girmesi ya da ilk bakışta herhangi bir kategoriye girmemesi gibi durumlarda bu eylemlerin niteliği tarafımdan yorumlanarak tabloya işlenmiştir.

Cezayir		✓		✓		
Cibuti		✓		✓		
Çek Cumhuriyeti				✓		
Danimarka				✓		
Endonezya		✓				
Etiyopya		✓				
Fas	✓	✓		✓		
Finlandiya				✓		
Gambiya Cumhuriyeti		✓	✓	✓		✓
Güney Afrika			✓			
Gürcistan			✓			
Hırvatistan				✓		
Hong Kong		✓				
İran		✓				
İrlanda				✓		
İspanya				✓		
İsveç			✓	✓		
İtalya		✓		✓		
İzlanda				✓		
Kanada				✓	✓	
Kenya		✓	✓			
Kıbrıs				✓		
Libya	✓	✓		✓		✓
Litvanya	✓			✓		
Makedonya		✓	✓	✓		✓
Malavi		✓	✓			
Malezya		✓	✓			
Mısır		✓	✓	✓		✓
Moritanya		✓	✓			
Özbekistan				✓		
Pakistan		✓	✓	✓		
Polonya	✓		✓	✓		
Portekiz				✓		
Romanya	✓			✓		
Somali		✓	✓			

Sri Lanka				✓		
Suriye		✓				✓
Suudi Arabistan		✓				
Tayland	✓		✓	✓		
Türkiye			✓	✓		
Ürdün	✓	✓	✓	✓		✓
Yemen		✓				
Yunanistan				✓		
Zimbabve		✓				

Görüldüğü üzere daha önce anılan iki rapordan farklı olarak bu araştırma, Avrupa değil, dünya ölçeğinde gerçekleştirilmiştir. Yine görüldüğü üzere, iş birliği yapan devletlerin en yaygın eylemleri sırasıyla hava saha ve limanlarını olağan dışı teslim açmak; mağdurları tutmak, sorgulamak, işkenceye ve istismara maruz bırakmak; ve mağdurların ele geçirilmesine ve transferine yardım etmektir.

Raphael ve Blakeley tarafından saptanan teslim uçuşlarını farklı parametrelerle yeniden değerlendirmeye tabi tutan Cordell, Açık Toplum Vakfı tarafından belirlenmiş olan 54 devletlik listeye 15 yeni devletin eklenmesi gerektiğini savunmaktadır.⁸⁹ Cordell'e göre bu 15 devlet şunlardır: Brezilya, Dominik Cumhuriyeti, Fransa, Güney Kore, Jamaika, Japonya, Katar, Kazakistan, Kuveyt, Malta, Norveç, Senegal, Seyşeller, Tacikistan, Tunus.⁹⁰ Eski ve Eski'ye göre Hollanda da hava sahasını ve havalimanlarını olağan dışı teslim uçaklarına bilinçli olarak açarak programa katılmıştır.⁹¹

B. İş Birliğinin Nedenleri

Görüldüğü üzere dünya devletlerinin dörtte birinden fazlası, ciddi insan hakları ihlalleri içeren olağan dışı teslim programına, programın uygulanmasını çeşitli derecelerde kolaylaştıran farklı tür eylemlerle katılmıştır. Bu katılım, çalışma boyunca “iş birliği” kavramı ile anılmaktadır. Peki bu katılım uluslararası ilişkiler bilimi açısından da bir “iş birliği” midir? Literatürde genel kabul gören tanımı olan Robert Keohane'nin tanımına göre iş birliği “ *tarafların davranışlarını bir politika uyumlaştırması yoluyla başkalarının güncel ya da beklenen tercihlerine göre şekillendirmesi*” ile gerçekleşir.⁹² Görüldüğü üzere olağan dışı teslim programına katılım, uluslararası ilişkiler literatürünün genel kabul gören tanımına göre bir iş

89 Cordell, ‘Did 9/11 Change Everything? Security and Human Rights Trade-offs in International Cooperation’ (n 79) 109.

90 *ibid.*

91 Sharise Eski and Yarin Eski, ‘Dutch tolerance of torture? CIA extraordinary rendition flights in the Netherlands’ (2017) Palgrave Communications 1 <<https://www.nature.com/articles/palcomms201784.pdf>> Erişim Tarihi 23 January 2024.

92 Robert Owen Keohane, *After Hegemony : Cooperation and Discord in the World Political Economy* (Princeton University Press 1984) 51; Helen Milner, ‘International Theories of Cooperation among Nations: Strengths and Weaknesses’ (1992) 44(3) World Politics 466, 467.

birliğidir. Zira katılan devlet, davranışlarını ABD'nin “güncel tercihlerine göre şekillendirerek” havalimanlarını ve sahalarını ABD'ye açmış, ülkesinde CIA gizli tutma merkezine izin vermiş veya yukarıda belirtilen başkaca yollarla olağan dışı teslimde rol almıştır.

Bu kısmın konusu, bu iş birliğinin olası nedenleridir. Bu doğrultuda ilk olarak devletlerin genel olarak neden iş birliklerine giriştiklerine dair başlıca teorilere yer verilmekte, daha sonra olağan dışı teslim örneğinde neden iş birliği yapmış olabilecekleri değerlendirilmektedir.

1. Genel Olarak

Bu bölümde uluslararası iş birliğinin genel teorilerine yer verilerek devletlerin olağan durumlarda neden iş birliği yaptıkları sorusuna cevaplar verilmeye çalışılacaktır.

Hemen belirtmek gerekir ki uluslararası çatışma ve iş birliğinin tarihi Thukydides'in diploması ve ittifak anlatılarının dahi ötesine götürülebilir olmakla beraber, bu çatışma ve iş birliğinin bilimsel çalışmalara konu edilmesi için son birkaç on yılı beklemek gerekmiştir.⁹³ Çalışmaların bu kadar yakın dönemde başlamış olmasından da kaynaklı olarak uluslararası ilişkiler literatürü, uluslararası iş birliğini tüm yönleriyle anlamlandırıp açıklayabildiği iddiasında değildir.⁹⁴ İş birliği teorilerini açıklamaya başlamadan önce bu teorilerin verili kabul ettiği dört olgudan bahsetmek gerekir:⁹⁵

- Uluslararası sistem “anarşik”tir: bir merkezi iktidar yoktur.
- Odak devletlerarası iş birliğindedir. Başkaca uluslararası organlar arasındaki iş birlikleri klasik uluslararası iş birliği teorilerinin ilgi alanı dışındadır.
- Devletler rasyonel davranırlar: hedeflerine ulaşmak amacıyla tutarlı biçimde hareket ederler.
- Tarafların tercihleri sabittir: Sonuçlar devletlerin tercihlerindeki değişikliklerle değil, ortamdaki değişikliklerle açıklanmaya çalışılır.

93 Xinyuan Dai, Duncan Snidal, and Michael Sampson, 'International Cooperation Theory and International Institutions' (2017) *International Studies* <<https://oxfordre.com/internationalstudies/view/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001/acrefore-9780190846626-e-93>> Erişim Tarihi 23 January 2024.

94 Jennifer Sterling-Folker, *Theories of International Cooperation and the Primacy of Anarchy: Explaining U.S. International Policy-Making After Bretton Woods* (State University of New York Press 2002) 1.

95 Dai, Snidal and Sampson (n 93) 4-5.

Bu veriler ışığında iş birliği teorilerinin önemli bir kısmı kuramını, özellikle tutsak kilemi⁹⁶ ve geyik avı⁹⁷ olmak üzere oyun teorisinden ödünç alınmış birkaç örnek etrafında şekillendirmiştir.⁹⁸

İş birliği üç biçimde gerçekleşebilir:⁹⁹

- Örtülü olarak, yani tarafların birbirleriyle pazarlık ettikleri bir süreç olmadan, iki tarafın da kararlarını birbirlerinden habersiz olarak vermesi ile.
- Mutabakatlar sonucu, yani tarafların iletişime geçerek ve pazarlıklarda bulunarak iş birliğine varması ile.
- Dayatma ile, yani güçlü tarafın diğerlerini iş birliğine zorlaması sonucu.

İş birliğine etki eden temel faktörler ise şunlardır:

a. Mutlak Kazançlar, Göreceli Kazançlar ve Karşılıklı Faktörleri

Uluslararası ilişkiler çalışmaları uzun süre devletlerin ancak mutlak kazanımlar sağlamak için iş birliğinde bulunacakları varsayımına dayanmışsa da devletlerin göreceli (ya da dengeli) kazanımlar, yani kimsenin “büyük ödülü” kazanmadığı ancak iş birliğinde bulunan herkesin belirli kazanımlar elde etmek için iş birliklerinde bulunduğu öne sürülmüştür.¹⁰⁰

Devletlerin yalnızca mutlak kazançlar için mi iş birliği yapacakları yoksa göreceli kazançlar için de iş birliğinin mümkün olup olmadığı soruları, mutlak kazanç teorilerine “karşılıklı” faktörünün eklenmesi ile önemini yitirmiş görünmektedir. Devletler birbirlerinin hamlelerine karşılık verme ihtimallerini de dikkate aldıklarında yukarıda açıklanan “tutsak ikilemi”ndeki karar verme aşaması değişecektir. Tabii ki bunun için oyunun birden çok kez tekrarlanması gerekir. Bu konuya “tekrarlanma faktörü” başlığında yeniden dönecektir.

96 Oyun teorisinin “mahkûmlar ikilemi” adı verilen bu örneğinde iki suç ortağının polisler tarafından farklı odalarda sorgulanmakta olduğu ve (ödüller ve cezalar anlatıdan anlatıya değişimle birlikte) birbirlerini ele vermezlerse (yani “iş birliği” yaparlarsa) ikisinin de çok az bir miktarda ceza alacakları (en kazançlı durum); eğer biri diğerini ele verir diğeri vermezse ele verenin serbest kalacağı, diğerinin ise çok ağır bir ceza alacağı; ikisi de birbirini ele verir ise ikisinin de orta derecede ceza alacakları varsayımsal bir durum hayal edilir.

97 Tavşan ve geyiklerin yaşadığı bir ormanda avcılar ava çıkarlar. Geyik bütün avcıları, tavşan ise tek bir avcuyu doyuracak boyuttadır, ancak geyik yakalamak için bütün avcılarının iş birliği yapması gerekir. Tek bir avcı bile iş birliği yapmaz ve tavşan yakalamayı tercih eder ise geyik kaçacaktır. Avcılar seçimi birbirlerinden habersiz olarak yapmaktadır.

98 Milner (n 92) 467.

99 Kenneth A Oye, ‘Explaining Cooperation under Anarchy: Hypotheses and Strategies’ (1985) 38(1) World Politics 1, 1; Joanne Gowa, ‘Anarchy, Egoism, and Third Images: The Evolution of Cooperation and International Relations’ (1986) 40(1) International Organization 167, 174; Catherine C Langlois and Jean-Pierre P. Langlois, ‘Tacit Bargaining in International Relations: A Game Model and a Case Study’ (1996) 40(4) The Journal of Conflict Resolution 569; John S Odell and Dustin Tingley, ‘Negotiating Agreements in International Relations’ in Jane Mansbridge and Cathie Jo Martin (ed), *Negotiating Agreement in Politics* (American Political Science Association 2013) 144.

100 Joseph Grieco, ‘Anarchy and the limits of cooperation: A realist critique of the newest liberal institutionalism’ (1988) 42(3) International Organization 485, 487; akt. Dai, Snidal and Sampson (n 93) 8.

b. Taraf Sayısı Faktörü

Uluslararası ilişkiler literatüründe ağırlıklı olarak “oyuncu sayısı arttıkça iş birliği olasılığının azalacağı”, dolayısıyla çok taraflı iş birliklerine kıyasla iki taraflı iş birliklerine girmenin devletler açısından daha kolay olduğu savunulmaktadır.¹⁰¹ Kenneth Oye bunun üç sebebinden bahsetmektedir:¹⁰²

- İş birliği ortak çıkarların gerçekleştirilebilmesi için fırsatların belirlenmesini ve siyasa ların buna göre uyumlaştırılmasını gerektirir. Taraf sayısı arttıkça bu çıkarların saptanması güçleşir ve işlemlerin ve verilerin maliyeti yükselir. Ayrıca aktör sayısı arttıkça diğer tarafların davranışlarını ve geleceği öngörebilme olanağı azalır.
- Aktör sayısı arttıkça özerk “iş birliğini bozma”¹⁰³ ihtimalleri ve denetim problemleri artar.
- Aktör sayısı arttıkça, iş birliğini bozanlara yaptırım uygulayabilme olanağı azalır. İş birliğini sarsmadan karşılıklı stratejilerini uygulamak güçleşir.

Fakat aktör sayısı-iş birliği ihtimali arasındaki ilişki karmaşık bir ilişkidir. Örneğin Grieco’ya göre aktör sayısı arttıkça göreceli kazançlar edinme ihtimali yükselir ve pazarlık olanakları artar.¹⁰⁴ Yine Snidal’a göre daha az aktörlü bir oyunu kaybetmek, daha çok aktörlü bir oyunu kaybetmekten daha tehlikelidir. Ayrıca daha fazla aktör devletin koalisyonlar kurarak kendini koruması olanağını artırabilir.¹⁰⁵

Görüldüğü üzere, taraf sayısı ile devletlerarası iş birliği olasılığı arasındaki ilişki henüz net olarak ortaya konmuş değildir.

c. Tekrarlanma Faktörü

İş birliği olasılığı içeren senaryolar tekrarlandıkça devletlerin iş birliğine katılma isteklerinin olumlu yönde değiştiği savunulmaktadır.¹⁰⁶ Gerçekten de, tutsak ikilemi simülasyonları birden çok kez tekrarlandığında iş birliği olasılığının arttığı görülmektedir. Çünkü düzenli olarak iş birliği yapmaktan elde edilen kazanç, oyunun herhangi bir zamanında bir tarafın iş birliğini bozmasından kaynaklanan zararı önemsizleştirmektedir.¹⁰⁷ Ayrıca oyun birkaç kez tekrarlandığında diğer tarafların davranışlarını tahmin etme olanağı artmaktadır.

101 Oye (n 99) 19-20.

102 *ibid.*

103 *ing.* “Defection”. İş birliğine katılmayan ya da iş birliğinden çekilen devletlerin davranışı bu kavramla anlatılmaktadır.

104 Joseph Grieco, *Cooperation Among Nations* (Cornell University Press 1990) 238; akt. Milner (n 92) 473.

105 Duncan Snidal, ‘Relative Gains and the Pattern of International Cooperation’ (1991) 85(3) *The American Political Science Review* 701, 716; akt. Milner (n 92) 474.

106 Milner (n 92) 474.

107 *ibid.*

Yine oyunun birkaç kez tekrarlanacağını bilmek, yani gelecekte de aynı veya benzer konularda iş birliği ihtimalleri doğacağı bilgisi, devletlerin iş birliğini bozmaları durumunda diğer tarafların vereceği karşılıklardan çekinmelerini sağlayabilir. Gelecekte iş birliği yapılabilecek durumların sayısı arttıkça, karşılıklılık ilkesi önem kazanır. Bir oyunda verilmemiş karşılık, oyunun gelecekteki versiyonlarında verilebilir. Dolayısıyla gelecekteki iş birliği olasılıklarının varlığı, devletlerin iş birliğini bozmanın sonuçlarından daha fazla çekinmesine ve iş birliğine daha yatkın olmalarına neden olabilir.¹⁰⁸

d. Uluslararası Rejimler Faktörü

İş birliği adayı devletlerin tabi olduğu uluslararası rejimler de iş birliği olasılığını etkileyen bir faktördür. Aynı kuralları, ilkeleri, normları ve karar verme prosedürlerini içeren rejimlere tabi olmak, yukarıda söz edilen “anarşik” ortamı yatıştırarak iş birliği olasılığını artırır.¹⁰⁹ Ayrıca tarafların birbirlerinin davranışlarını öngörebilme olanaklarını arttırarak belirsizliği azaltırlar.¹¹⁰

e. Güç Asimetrisi Faktörü

İş birliği adayı devletler arasındaki güç eşitsizlikleri de iş birliği olasılığını etkileyebilir. Güç farkları ile iş birliği olasılığı doğru orantılıdır: Devletler arasındaki dengesizlik ne kadar fazlaysa, iş birliği olasılığı o kadar artar.¹¹¹ Ancak bu, iş birliği yapan daha güçsüz devletlerin her zaman daha güçlü devletlerden daha az kazanç sağlayacağı anlamına gelmez. Bazen daha güçsüz devletler iş birliğinden daha kazançlı çıkabilir; ancak güç eşitsizlikleri yine de iş birliğinin gerçekleşmesine katkı sunar.

Bu etki, bazı yazarlar tarafından *hegemonik istikrar teorisi* ile benzerlik kurularak açıklanmaktadır.¹¹² Aslen uluslararası ekonomik düzene ilişkin olarak ortaya atılmış olan bu teoriye göre uluslararası istikrarın en yüksek olduğu dönemler, dünyada tek bir egemen süper gücün olduğu dönemlerdir.¹¹³ Örneğin iki dünya savaşı arasındaki ekonomik istikrarsızlıklar, Birinci Dünya Savaşı öncesi egemen süper güç olan Birleşik Krallık ile İkinci Dünya Savaşı sonrası egemen süper güç olan Amerika Birleşik Devletleri'nin güçsüz olduğu ve dolayısıyla dünyada egemen tek bir süper gücün bulunmadığı dönemde yaşanmıştır.¹¹⁴ Bir egemen süper güç, egemen olduğu

108 Dai, Snidal and Sampson (n 93) 5-6.

109 Milner (n 92) 475-78.

110 *ibid.*

111 Milner (n 92) 480.

112 Dai, Snidal and Sampson (n 93); Milner (n 92) 469.

113 Michael C Webb and Stephen D Krasner, 'Hegemonic Stability Theory: An Empirical Assessment' (1989) 15(2) Review of International Studies 183, 183.

114 Mohd. Noor Mat Yazid, 'The Theory of Hegemonic Stability, Hegemonic Power and International Political Economic Stability' (2015) 3 Global Journal of Political Science and Administration 66, 68.

mevcut düzenin devamını, dolayısıyla istikrarını arzular ve bunu dileyen çeşitli güç düzeylerinde diğer devletlerden farklı olarak ancak böyle bir süper güç bunu sağlayabilecek askeri, ekonomik ve siyasal olanaklara sahiptir.¹¹⁵ Bu istikrarın devamlılığını sağlama rolü iş birliği için de geçerlidir: Egemen devlet iş birliğinin bozulmaması ve devamını arzu ettiği sürece iş birliğinin bozulması ihtimali oldukça küçüktür, çünkü benzer güç düzeylerinde devletlerin katıldığı bir iş birliğinde tarafların birbirlerini teşvikler ya da gözdağlarıyla iş birliğinin devamına zorlamaları oldukça zor iken, egemen bir güç bunu yapabilecek olanağa sahiptir.

f. Şöhret Faktörü

Şöhret (*ing.* “reputation”) faktörü, bir devletin daha önceki iş birliklerinde ne şekilde davrandığına ilişkindir. Örneğin daha önceki iş birliklerinde iş birliğini bozmuş bir devlete duyulan güven ve dolayısıyla gelecek iş birliği ihtimalleri azalabilir.

Ancak devletin şöhretinin uluslararası siyasete etkisi tartışmalıdır. Bazı yazarlar devletlerin kendi şöhretlerine önem verdiklerini; ancak başka devletlere her zaman geçmişteki davranışlarına göre tavır almadıklarını ve iş birliği süreçlerinde iş birliği adayı devletlerin geçmişten gelen şöhretlerin etkisinin oldukça az olduğunu savunmuşlardır.¹¹⁶ Bununla beraber, diğer aday devletlerin geçmişteki davranışlarının iş birliği aşamasında önemli bir faktör olduğunu savunan yazarların çoğunlukta olduğu görülmektedir.¹¹⁷

g. İç Siyaset Faktörü

İş birliği literatürünün ilk dönemlerinde iç siyaset faktörünün uluslararası iş birliğine bir etkisi olmadığı ya da ihmal edilebilir bir etkisi olduğu kabul edilmiş iken, Robert Putnam’ın çalışmalarıyla bu kabul sorgulanmaya başlanmıştır.¹¹⁸

İç siyaset uluslararası iş birliğine üç temelde etki eder:¹¹⁹

- Ulusal çıkarların ve hedeflerin neler olduğu iç siyasette belirlenir.
- Bu hedeflere ulaşmak için izlenecek stratejinin (kısasa kısas stratejisi, yan ödeme ve tavizler vermek, güç kullanmak vb.) belirlenmesinde iç siyaset esastır.
- Uluslararası anlaşmaların onaylanması ve uygulanması iç siyasete tabidir.

115 *ibid.*

116 Jonathan Mercer, *Reputation and International Politics* (Cornell Studies in Security Affairs, Cornell University Press 1996); akt. Snidal, Dai and Sampson (n 93) 6.

117 Dai, Snidal ve Sampson tarafından değinilen birkaç örnek için bkz Anne E. Sartori, *Deterrence by Diplomacy* (Princeton University Press 2005) ve Andrew T Guzman, *How International Law Works: a Rational Choice Theory* (Oxford University Press 2007); Michael Tomz, *Reputation and international cooperation: Sovereign debt across three centuries* (Princeton University Press 2007); akt. Dai, Snidal and Sampson (n 93) 6.

118 Robert D Putnam, ‘Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games’ (1988) 42(3) *International Organization* 427; akt. Dai, Snidal and Sampson (n 93) 10.

119 Milner (n 92) 491-93.

Bu etmenlerin hiçbirisinin iş birliğine etkisinin kategorik olarak olumlu ya da olumsuz olduğu söylenemez. İç siyaset iş birliğini zorlaştırabilir: yapılmış bir iş birliği anlaşması mecliste veto edilebilir, bu iş birliğinin gerçekleşmesi için adım atması gereken organlar üzerine düşenleri yapmayı reddedebilir, yine demokrasi ve hukukun üstünlüğü gibi sınırlar özellikle demokratik devletlerin uluslararası alanda kullanabileceği stratejik araçları daraltırlar.¹²⁰ Ancak iç siyasetin iş birliğini kolaylaştırıcı etkisi de olabilir, örneğin, demokrasiler arasında yapılan ittifakların diğerlerine göre kayda değer biçimde daha uzun sürdüğü kaydedilmiştir.¹²¹ Yine farklı otokrat devlet biçimlerini inceleyen Mattes ve Rodríguez, tek partili hükümet biçimine sahip devletlerin ve askeri devletlerin kişiselleşmiş iktidarlarla yönetilen devletlere göre iş birliğine daha yatkın olduklarını saptamış, bunun nedeninin de ilk iki biçimdeki devletlerde şeffaflık, liderlerin hesap verebilirliği ve siyasa oluşturmadaki sınırların daha güçlü olması olduğunu savunmuşlardır.¹²²

Görüldüğü üzere iç siyaset de iş birliğini etkilemekte, ancak bu etkinin şiddetini ve yönünü her zaman tam olarak tespit edebilmek kolay olmamaktadır.

Bu bölümde devletlerin genel olarak hangi etmenlere bağlı olarak iş birliği yaptığını dair bazı iş birliği teorileri incelenmiştir. Bir sonraki bölümde ise -olağan dışı teslimde özel bazı diğer etmenlerin yanında- bu bölümde sayılan etmenlerin olağan dışı teslimde kendilerini nasıl gösterdikleri incelenerek olağan dışı teslim programına katılan devletlerin iş birliğine neden katıldıkları açıklanmaya çalışılacaktır.

2. Olağan Dışı Teslimde

Yukarıda iş birliğinin üç gerçekleştirme biçimi (örtülü olarak, mutabakatlar ile, dayatma ile) belirlenmişti. Olağan dışı teslim programının doğası gereği örtülü iş birliği mümkün olmadığından, bu teslimin karşılıklı mutabakatlar veya dayatmalar ile gerçekleştiği söylenebilir. Buna karşın anlaşmaların gizli doğası gereği tarafların anlaşma koşulları hakkında bilgiler vermek kolay değildir. Birleşik Devletler Senatosu'nun yaptırdığı ve yukarıda anılan araştırmanın sonuç raporunda bazı anlaşmaların içeriklerinden söz edilmiş olmakla beraber, çoğu anlaşmanın detayları belirsizdir.¹²³

Bu kısımda devletlerin genel olarak neden iş birliği yaptıklarına ilişkin yukarıda belirtilen etkenleri olağan dışı teslim açısından incelenmektedir.

120 Erik Gartzke and Kristian S Gleditsch, 'Why Democracies May Actually Be Less Reliable Allies' (2004) 48(4) American Journal of Political Science 775, 791.

121 Kurt Taylor Gaubatz, 'Democratic States and Commitment in International Relations' (1996) 50(1) International Organization 109, 137.

122 Michaela Mattes and Mariana Rodríguez, 'Autocracies and International Cooperation' (2014) 58(3) International Studies Quarterly 527, 536.

123 Burada Senato Raporu'ndaki Polonya'nın nakit birkaç milyon dolar karşılığında daha esnek hâle geldiği bilgisi tekrar hatırlanmalıdır, bkz yukarıda dipnot 22.

Mutlak-göreceli kazanç ve karşılıklılık etmenleri açısından olağan dışı teslim anlaşmalarının içerikleri belirsiz olduğu için tarafların elde ettikleri ya da kendilerine vaat edilen kazanımları öğrenebilmek olanaklı değildir. İş birliği yapan devletler arasında yüksek terör tehdidinde maruz olan devletlerin (örneğin Birleşik Krallık) doğrudan kazançları ulusal güvenliğe karşı tehditlerin azalması gibi görünmekte iken, iş birliği yapan bazı devletlere karşı (Romanya, İzlanda, Moritanya gibi) yüksek bir terör tehdidi bulunmamaktadır.¹²⁴ Dolayısıyla bu devletlerin iş birliğini hangi şartlarda ve hangi hedefe ulaşmak adına yaptıkları açık değildir.

Taraf sayısı etmeni açısından şunu söylemek gerekir: Teröre Karşı Küresel Savaş bağlamında yapılmış bilinen tüm olağan dışı teslim anlaşmaları, bir tarafın Amerika Birleşik Devletleri olduğu ikili anlaşmalardır. Dolayısıyla taraf sayısı etmeninin etkisini belirleyecek ek tavizler, çoklu yarar bölüşümleri gibi etmenler olağan dışı teslim uygulaması için geçerli değildir. Yukarıda açıklandığı üzere uluslararası ilişkiler literatüründe çoğunluk bulan kabule göre devletler ikili iş birliklerine girmeye çok taraflı iş birliklerinden daha yatkın olduklarından, bu etmenin iş birliği olasılığını arttırdığı söylenebilir.

Tekrarlanma etmeni bağlamında bu tür teröre karşı ulusal güvenliği koruma amaçlı iş birliklerinin düzenli olarak tekrarlanabileceği söylenebilir. Olağan dışı teslimde iş birliği ve genel olarak güvenlik iş birlikleri gelecekte de gerçekleşebilecek nitelikte olduğundan, olağan dışı teslim bağlamında bu etmenin de iş birliği lehine etki yaptığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Uluslararası rejimler etmeni açısından özellikle Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization, NATO) açısından bir değerlendirme yapmak gerekebilir. Olağan dışı teslim programına katılan devletlerin tüm dünya devletlerine oranı %25'ten biraz yüksek olmakla beraber, bu oran NATO üyesi devletler açısından eğer Örgüt'e 2004 yılında katılan devletler sayılırsa %61,5'e; eğer Örgüt'e 2004 yılında katılan yedi devlet sayılmazsa %73,6'ya çıkmaktadır.¹²⁵ Dolayısıyla aynı uluslararası rejime tabi bu devletlerde iş birliği oranının kayda değer bir biçimde arttığı söylenebilir.

Güç asimetrisi etmeni bağlamında yukarıda açıklanan uluslararası ilişkiler literatürü bizi, aralarında ABD ile ciddi bir güç asimetrisi bulunan devletlerin iş birliğine daha yatkın olması gerektiği sonucuna götürmektedir. Ancak burada olağan dışı teslim açısından teoriden bir sapma görülmektedir. İki farklı çalışmada ortaya konulduğu üzere olağan dışı teslim katılan ve katılmayan devletler ile ABD arasındaki güç farklılıkları, ABD'den alınan ekonomik ve askeri yardımlar ve gayri safi millî

124 Institute for Economics & Peace, 'Global Terrorism Index 2019: Measuring the Impact of Terrorism' (2019) <<https://www.visionofhumanity.org/maps/global-terrorism-index/>> 8.

125 2004 yılından önce NATO üyesi olan 19 devletten 14'ü; 2004 yılında NATO üyesi olan 7 devletten 2'si bu uygulamaya katılmıştır. Bu programın resmi olarak sona erdirildiği 2009 yılında üye olan Arnavutluk ve Hırvatistan ve 2017 yılında üye olan Karadağ bu hesaba dahil edilmemiştir.

hasıla gibi göstergeler bakımından anlamlı bir fark bulunmamaktadır.¹²⁶ Yine iş birliğine katılan devletler arasında ABD ile güç asimetrisi düşük devletler yanında (örneğin Almanya, Birleşik Krallık, Kanada), asimetrisinin oldukça yüksek olduğu devletler de (örneğin Gambiya, Malavi, Moritanya) bulunmaktadır.¹²⁷ Aynı doğrultuda, Cordell'in hesaplamalarına göre iş birliğine katılan devletlerin yarısından fazlası Birleşik Devletler ile düşük ticaret ve yardım ilişkisi içerisindedir.¹²⁸

İç siyaset etmeni bağlamında iç siyasetin iş birliğini ne derecede ve ne yönde etkileyeceğine dair kategorik bir cevap vermenin mümkün olmadığı açıklanmıştır. Schmidt ve Sikkink katılan devletler ile katılmayan devletler arasında bu devletlerin yönetim biçimlerinin demokrasi olup olmaması, iç siyasetteki muhalefet düzeyi, bir siyasal geçiş döneminde olup olmamaları etmenleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmadığını belirlemiştir.¹²⁹ Çalışmada Açık Toplum Vakfı'nın anılan raporunda bu uygulamaya katıldığı belirlenen 54 devletten 23'ü demokratik devlet olarak kategorize edilmektedir.¹³⁰ Cordell bu oranın %50 olduğunu belirtmektedir.¹³¹ İki çalışmada da demokratik devlet sınıflandırmasının hangi verilere dayanılarak yapıldığı net değildir.

Son olarak olağan dışı teslim pratiğinin doğası gereği katılan devletlerin *terör tehdidi altında bulunup bulunmadığını* da değerlendirmek gerekir. Beklenen sonuç, yoğun terör tehdidi altındaki devletlerin iş birliği oranlarının daha yüksek olmasıdır. Ancak bu etmenin de anlamlı bir farklılık yaratmadığı görülmektedir. Zira ilgili dönemde katılan devletlerin %40'ı düşük terörizm tehdidi altındadır ve katılan bazı devletler 2001 yılını önceleyen on yılda hiçbir terörist saldırıya maruz kalmamıştır.¹³² Bu bulgu Schmidt ve Sikkink tarafından da doğrulanmaktadır.¹³³

Görüldüğü üzere olağan iş birliği teorilerinin hiçbiri olağan dışı teslim açısından katılan devletlerle katılmayan devletler arasında anlamlı bir fark üretmemektedir. Dahası, bu programda iş birliği yapan devletler arasında her açıdan çok büyük farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin ABD'nin uzun dönemli müttefiki olan Fransa uygulamaya katılmamışken, bu devlet ile ilişkileri genel olarak gergin olan İran iş birliği yapmıştır. Yine katılan devletler arasında Almanya, Birleşik Krallık gibi oturmuş demokrasilerin yanı sıra Suudi Arabistan, Ürdün gibi otokratik devletler de bulunmaktadır. Bu devletlerden bazıları ilgili dönemde merkezin solunda yer alan hükümetler tarafından yönetilmekteyken (Kanada, Birleşik Krallık gibi), bazıları ise

126 Schmidt and Sikkink (n 9) 1027; Rebecca Cordell, 'Security-Civil Liberties Trade-offs: International Cooperation in Extraordinary Rendition' (2019) 45(4) *International Interactions* 369, 373.

127 World Bank National Accounts Data, GDP (current US\$) (*World Bank Group*) Erişim Tarihi 8 July 2024.

128 Cordell, 'Security-Civil Liberties Trade-offs: International Cooperation in Extraordinary Rendition' (n 126) 373.

129 Schmidt and Sikkink (n 9) 1023.

130 *ibid.*

131 Cordell, 'Security-Civil Liberties Trade-offs: International Cooperation in Extraordinary Rendition' (n 126) 372.

132 *ibid.*

133 Schmidt and Sikkink (n 9) 1023.

merkezin sağında yer alan hükümetler tarafından yönetilmektedir (İtalya, Türkiye gibi). Dolayısıyla iş birliğindeki devletler arasında anlamlı bir benzerlik bulunmuyor gibi görünmektedir.

Tam bu noktada, Rebecca Cordell'in olağan dışı teslimde iş birliğinin “*temel haklar-ulusal güvenlik takasına yatkın devletler arasında*” gerçekleştiği savının altını çizmek gerekir.¹³⁴ Cordell tezine, olağan dışı teslim programının içerdiği insan hakları ihlalleri nedeniyle açığa çıkarılması durumunda devletler açısından oldukça sorun doğurabilecek nitelikte olduğunu vurgulayarak başlamaktadır.¹³⁵ Olağan dışı teslim programına katıldıkları ortaya çıkan devletlerin içeride ve dışarıda kötü şöhretle, olumsuz kamuoyuyla ve teröre karşı savaşta ellerinin zayıflaması tehdidiyle karşılaşabileceklerinden, katılan devletlerin tümü için operasyonların gizliliği çok önemlidir. Bu nedenle Cordell, iş birliği teklifinin yalnızca bu teklifi kabul edecek devletlere yapılması gerektiğini ve bu nedenle ABD'nin iş birliği yapmak için anlaştığı devletleri dikkatlice seçtiğini savunmaktadır.¹³⁶ ABD'nin bu seçim için bir kriter ihtiyacı vardır. Cordell'e göre bu kriter, devletlerin ulusal güvenlik adına temel hak ve özgürlükleri feda etmeye yatkınlıkları ve bu noktada ABD ile benzer bir algıya sahip olup olmadıklarıdır. Böylece Birleşik Devletler ile benzer algıya sahip devletlerin “*daha ucuza*” ikna edilmeleri ve gizlilik içerisinde hareket etmeleri daha mümkün olacaktır.¹³⁷ Yazar bu yatkınlığı ölçmek adına Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda insan hakları konularında yapılmış oylamalarda diğer devletler tarafından verilen oyları ABD'nin oyları ile kıyaslamıştır. Yazara göre bu algının belirlenmesinde BM Genel Kurulunda yapılan oylamaların dikkate alınmasının üç sebebi vardır:¹³⁸

- BM Genel Kurulunda tüm devletler oy kullanmakta, dolayısıyla tüm devletlerin eğilimleri karşılaştırmalı olarak izlenebilmektedir.
- Oylamalar çok çeşitli konularda yapıldığından devletlerin farklı senaryolardaki eğilimlerini tespit etmek mümkün olmaktadır.
- Bir devletin BM Genel Kurulunda verdiği oyların iç siyasette dengeler, liderler ve eğilimler değişse dahi oldukça tutarlı kaldığı ortaya konulmuştur.

Cordell'in yaptığı nicel hipotez testleri bu tezi doğrulayan sonuçlar vermiştir: Verdiği oylar ABD ile orta derecede benzerlik gösteren medyan değere sahip devletten daha çok benzerlik gösterenlere doğru gidildikçe, katılım oranları artmaktadır.¹³⁹ Örneğin bilinen olağan dışı teslim partnerlerinden Birleşik Krallık, Polonya ve Romanya,

134 Cordell, ‘Security-Civil Liberties Trade-offs: International Cooperation in Extraordinary Rendition’ (n 126) 389.

135 *ibid.* 374.

136 *ibid.*

137 *ibid.*

138 *ibid.* 375.

139 *Ibid.* 387.

1999 yılında İnsan Hakları ve Terörizm alanında insan haklarının uygulama alanını genişleten bir kararın oylanmasında ABD ile beraber çekimser kalmışlardır.¹⁴⁰

Bu tezi takip ederek ABD'nin doğrudan aynı hesaplamayı yapmamış olsa da iş birliğinde bulunma teklifini insan hakları-ulusal güvenlik geriliminde benzer bakış açılarına sahip devletlere götürdüğü savunulabilir. Ancak tek kriterin bu olmayabileceği akılda tutulmalıdır. Bazı devletler insan hakları-ulusal güvenlik gerilimine bakış açılarından bağımsız olarak, örneğin jeopolitik konumları ya da “ileri sorgu tekniklerine” yatkınlıkları gereği hedef seçilmiş olabilir. Yine NATO üyesi devletlere, halihazırda güçlü bir ittifak içinde bulunmaları nedeniyle yine oy oranlarından bağımsız olarak iş birliği için yaklaşımış olabilir.¹⁴¹

Sonuç

CIA'in uzun yıllar kullandığı ancak özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra yoğunluğunu arttırdığı olağan dışı teslim uygulaması, içerisinde ağır insan hakları ihlalleri içeren uygulamalar barındırmaktadır. Bu ihlallerin diğer devletler tarafından da bilinir ya da kolaylıkla öğrenilebilir olduğu açıktır. Bununla beraber aralarında demokrasi ve insan hakları endekslerinde oldukça yüksek puanlar alan devletler de bulunan en az elli dört devlet, olağan dışı teslim programının hayata geçirilmesine çeşitli biçimlerde katkı sağlamışlardır. Çalışmada bunun nedeni sorgulanmış, devletlerin genel olarak hangi kriterlere dayanarak ve nelerden etkilenecek iş birliği yaptıklarına dair mevcut uluslararası ilişkiler literatürüne yer verilmiştir.

Çalışmada uluslararası ilişkiler literatürünün iş birliği ilişkilerine getirdiği son derece değerli teorilerin bu programdaki devletlerarası iş birliğini tek başına ve tam anlamıyla açıklamadığı gözlemlenmiştir. Kazanç ve karşılıklılık etmeni bakımından, iş birliğinde bulunan devletlerin bir bölümünün çok düşük terör tehdidinde bulunan devletler olduğu görülmüştür. Taraf sayısı etmeni, belli ölçüde etkili olmuş olabilir. Mevcut uluslararası ilişkiler literatürü, devletlerin bu tür konularda çok taraflı iş birliklerine kıyasla iki taraflı iş birliklerine daha yatkın olduklarını ortaya koymaktadır. Olağan dışı teslim programı da, doğası gereği ve ayrıksı durumlar hariç, sadece ABD ile ikili iş birliği içerisinde uygulanmıştır. Tekrarlanma olasılığı etmeni de olağan dışı teslim özelinde iş birliği lehine etki etmiş olabilir; çünkü teröre karşı benzeri iş birliklerine gelecekte de gereksinim duyulması olasıdır. Uluslararası rejimler etmeni açısından NATO üyesi devletler arasında iş birliği oranının ciddi biçimde arttığı gözükmektedir. Güç asimetrisi etmeninin etkisinin düşük olduğu gözlemlenmektedir, çünkü programa katılan devletlerin kayda değer bir bölümü ABD ile aralarındaki güç

140 *Ibid.* 376.

141 Örneğin Teslim, Tutma ve Sorgulama Programında kilit rol oynamış olan Mısır ve Ürdün'ün oy oranları ABD ile yüksek benzerlik göstermemektedir: Cordell, 'Security-Civil Liberties Trade-offs: International Cooperation in Extraordinary Rendition' (n 126) 376.

asimetrisi görel olarak çok yüksek olmayan devletlerdir. İç siyaset etmeninin etkisi açık değildir: bir çalışmaya göre uygulamaya katılan 54 devletin 23'ü, diğerine göre yüzde 50'si demokratik olarak kategorize edilen devletlerdir. Bu etmen açısından geçiş döneminde olma, özel ve anlık iç karışıklıklar gibi alt unsurları da odağa alan bir değerlendirme yapılmamıştır.

Bu noktada, Cordell'in ulaştığı sonuçlara atıfla, olağan dışı teslim programının ağır insan hakları ihlalleri içermesi boyutunun iş birliğine yeni bir dinamik kattığı ve olağan dışı teslim programına katılan devletlerin insan haklarını ulusal güvenlik çıkarları karşısında feda etmeye daha yatkın devletler olduğu savını dikkate almak gerekir. Olağan dışı teslim özelinde bu sav, doğrulanıyor gözükmektedir. Gerçekten de teslim programına katılan devletlerle katılmayan devletler karşılaştırıldığında BM Genel Kurulunda insan hakları konularında verdikleri oyların Birleşik Devletler'in verdiği oylarla önemli derecede örtüştüğü, başka bir deyişle insan hakları-ulusal güvenlik ödüllü takasını ikincisi lehine gerçekleştirmeye yatkınlıklarının benzer olduğu gözlemlenmektedir.

Çalışmada devletlerin olağan dışı teslim programı öncesi eğilimleri değerlendirmelere temel alınmıştır. Fakat bu tür ağır insan hakları ihlallerinde iş birliği yapan devletlerin iş birliği sonrasındaki sicilleri de ilginç bir değişim gösterebilmektedir. Örneğin Schmidt ve Sikkink, bu programa katılan otokratik devletlerin insan hakları sicillerinin program sonrası ciddi biçimde düştüğünü ve ağır insan hakları ihlalleri gerçekleştirmeye daha yatkın hâle geldiklerini, demokratik olarak sınıflandırılacak devletlerde ise benzer bir düşüşe rastlanmadığını not etmektedir.¹⁴² Bu tür insan hakları ihlalleri iş birliklerine katılan devletlerin iş birliği sonrasındaki eğilimleri, ilerleyen çalışmalara konu edilebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Bibliyografya / Bibliography

Kitaplar ve Kitap Bölümleri

Bush GW, *Decision Points* (Crown Publishers 2010).

Cordell R, *'Did 9/11 Change Everything? Security and Human Rights Trade-offs in International Cooperation'* (University of Essex 2017).

¹⁴² Schmidt and Sikkink (n 9) 1025.

- Grieco J, *Cooperation Among Nations* (Cornell University Press 1990).
- Guzman AT, *How International Law Works: a Rational Choice Theory* (Oxford University Press 2007).
- Hillebrand C, *The CIA's extraordinary rendition and secret detention programme: European reactions and the challenges of future international intelligence co-operation* (Netherlands Institute of International Relations Clingendael 2009).
- Ignatieff M (ed), *American Exceptionalism and Human Rights* (Princeton University Press 2005).
- Keohane RO, *After Hegemony : Cooperation and Discord in the World Political Economy* (Princeton University Press 1984).
- Mercer J, *Reputation and International Politics* (Cornell Studies in Security Affairs, Cornell University Press 1996).
- Odell JS and Dustin Tingley, 'Negotiating Agreements in International Relations' in Mansbridge J and Cathie Jo Martin (eds), *Negotiating Agreement in Politics* (American Political Science Association 2013).
- Raphael S and Ruth Blakeley, 'Rendition in the "War on Terror"' in Jackson R (ed), *The Routledge Handbook of Critical Terrorism Studies* (Routledge 2016).
- Sartori AE, *Deterrence by Diplomacy* (Princeton University Press 2005).
- Singh A, *Globalizing Torture: CIA Secret Detention and Extraordinary Rendition*, (2013).
- Sterling-Folker J, *Theories of International Cooperation and the Primacy of Anarchy: Explaining U.S. International Policy-Making After Bretton Woods* (State University of New York Press 2002).
- Tomz M, *Reputation and International Cooperation: Sovereign Debt Across Three Centuries* (Princeton University Press 2007).

Makaleler

- Ambos K and Annika Maleen Poschadel, 'Terrorists and Fair Trial: The Right to a Fair Trial for Alleged Terrorists Detained in Guantánamo Bay' (2013) 9(4) *Utrecht Law Review* 109-126.
- Blakeley R and Sam Raphael, 'Human rights fact-finding and the CIA's rendition, detention and interrogation programme: A response to Cordell' (2018) 21(2) *International Area Studies Review* 169-178.
- Cordell R, 'Security-Civil Liberties Trade-offs: International Cooperation in Extraordinary Rendition' (2019) 45(4) *International Interactions* 369-400.
- Dai X, Duncan Snidal and Michael Sampson, 'International Cooperation Theory and International Institutions' (2017) *International Studies* 1-33.
- Fisher L, 'Extraordinary Rendition : the Price of Secrecy' (2008) 57(5) *The American University Law Review* 1405-1451.
- Gartzke E and Kristian Skrede Gleditsch, 'Why democracies may actually be less reliable allies' (2004) 48(4) *American Journal of Political Science* 775-795.
- Gaubatz KT, 'Democratic States and Commitment in International Relations' (1996) 50(1) *International Organization* 109-139.
- Gowa J, 'Anarchy, Egoism, and Third Images: The Evolution of Cooperation and International Relations' (1986) 40(1) *International Organization* 167-186.
- Grieco J, 'Anarchy and the limits of cooperation: A realist critique of the newest liberal institutionalism' (1988) 42(3) *International Organization* 485-507.

- Johnston P, 'Leaving the Invisible Universe: Why All Victims of Extraordinary Rendition Need a Cause of Action Against the United States' (2008) 16(1) Journal of Law and Policy 357-416.
- Langlois JP and Catherine Langlois, 'Tacit Bargaining in International Relations: A Game Model and a Case Study' (1996) 40(4) The Journal of Conflict Resolution 569-596.
- Mattes M and Mariana Rodríguez, 'Autocracies and International Cooperation' (2014) 58(3) International Studies Quarterly 527-538.
- Milner H, 'International Theories of Cooperation among Nations: Strengths and Weaknesses' (1992) 44(3) World Politics 466-496.
- Oye KA, 'Explaining Cooperation under Anarchy: Hypotheses and Strategies' (1985) 38(1) World Politics 1-24.
- Putnam RD, 'Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games' (1988) 42(3) International Organization 427-460.
- Raphael Sam, Crofton Black, Ruth Blakeley and Steve Kostas, 'Tracking rendition aircraft as a way to understand CIA secret detention and torture in Europe' (2016) 20(1) The International Journal of Human Rights 78-103.
- Roach K, 'Substitute Justice? Challenges to American Counterterrorism Activities in Non-American Court' (2013) 82(4) Mississippi Law Journal 907-974.
- Robeda A, 'The Death of Implied Causes of Action: The Supreme Court's Recent *Bivens* Jurisprudence and the Effect on State Constitutional Tort Jurisprudence: *Correctional Services Corp. v. Malesko*' (2003) 33(3) New Mexico Law Review 401-429.
- Rosen PM, 'The *Bivens* Constitutional Tort: An Unfulfilled Promise' (1989) 67(2/3) North Carolina Law Review 337-377.
- Sadat LN, 'Extraordinary Rendition, Torture, and Other Nightmares from the War on Terror' (2007) 75(5) The George Washington Law Review 1200-1248.
- Sage MV, 'The Exploitation of Legal Loopholes in the Name of National Security: A Case Study on Extraordinary Rendition' (2006) 37(1) California Western International Law Journal 121-142.
- Satterthwaite ML, 'The Story of *El-Masri v. Tenet*: Human Rights and Humanitarian Law in the "War on Terror"' (2008) 08 NYU School of Law: Public Law & Legal Theory Research Paper Series 535-577.
- Schmidt A and Kathryn Sikkink, 'Partners in Crime: An Empirical Evaluation of the CIA Rendition, Detention, and Interrogation Program' (2018) 16(4) Perspectives on Politics 1014-1033.
- Snidal D, 'Relative Gains and the Pattern of International Cooperation' (1991) 85(3) The American Political Science Review 701-726.
- Webb MC and Stephen D Krasner, 'Hegemonic Stability Theory: An Empirical Assessment' (1989) 15(2) Review of International Studies 183-198.
- Weissbrodt D and Amy Bergquist, 'Extraordinary Rendition: A Human Rights Analysis' (2006) 19 Harvard Human Rights Journal 124-160.
- Weissbrodt D and Mattias Hallendorff, 'Travaux Préparatoires of the Fair Trial Provisions-Articles 8 to 11-of the Universal Declaration of Human Rights' (1999) 21 Human Rights Quarterly 1061-1096.
- Yazid MNM, 'The Theory of Hegemonic Stability, Hegemonic Power and International Political Economic Stability' (2015) 3 Global Journal of Political Science and Administration 67-79.

E-kaynaklar

- Aolain FN, 'Technical Visit to the United States and Guantánamo Detention Facility by the Special Rapporteur on the Promotion and Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms while Countering Terrorism' (June 14, 2023) 1 <<https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/terrorism/sr/2023-06-26-SR-terrorism-technical-visit-US-guantanamo-detention-facility.pdf>> Erişim Tarihi 27 January 2024.
- BBC News, 'Bush admits to CIA secret prisons' (*BBC News*, September 7) Erişim Tarihi 23 January 2024.
- Bush GW, 'Humane Treatment of al Qaeda and Taliban Detainees' <<https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB127/02.02.07.pdf>> Erişim Tarihi 8 July 2024.
- Duffy H and Hannah R Garry, Submission to the UN Human Rights Committee Concerning Arbitrary Detention & Torture by the United States Against Detainees at Guantanamo Bay, <<https://promiseinstitute.law.ucla.edu/wp-content/uploads/2023/09/Abu-Zubaydah-UNHRC-Submission-2023.09.pdf>> Erişim Tarihi 17 January 2024.
- Eski S and Yarin Eski, 'Dutch tolerance of torture? CIA extraordinary rendition flights in the Netherlands' Palgrave Communications <<https://www.nature.com/articles/palcomms201784.pdf>> Erişim Tarihi: 23 January 2024.
- Froomkin D, 'Cheney's 'Dark Side' is Showing' (*The Washington Post: Opinions*, November 7) Erişim Tarihi 22 January 2024.
- Geyer F, 'Fruit of the poisonous tree: member states' indirect use of extraordinary rendition and the EU counter-terrorism strategy' CEPS Working Documents No 263 <<https://www.ssrn.com/abstract=1338018>> Erişim Tarihi 22 January 2024.
- Grozdanova R, 'Extraordinary Rendition and Human Rights: The Case of Khaled El-Masri' <<http://asiapacific.anu.edu.au/regarding-rights/2013/03/08/extraordinary-rendition-and-human-rights-the-case-of-khaled-el-masri/>> Erişim Tarihi 22 January 2024.
- Hall J, 'Torture report reveals how Poland objected to CIA's secret jail on its soil - but became 'flexible' after being bought off with large cash payment' (*Daily Mail Online*, December 10) Erişim Tarihi 23 January 2024.
- Marty D, 'Alleged secret detentions and unlawful inter-state transfers involving Council of Europe member states' (2006) <<https://pace.coe.int/en/files/11527/html>> Erişim Tarihi 23 January 2024.
- Mayer J, 'Outsourcing Torture: The secret history of America's 'extraordinary rendition' program' (*The New Yorker*, February 14 & 21) .
- Erişim Tarihi 23 January 2024. Peace IfE, 'Global Terrorism Index 2019: Measuring the Impact of Terrorism' (2019) <<https://www.visionofhumanity.org/maps/global-terrorism-index/>> Erişim Tarihi 8 July 2024.
- Priest D, 'CIA Holds Terror Suspects in Secret Prisons' (*The Washington Post*, November 2) Erişim Tarihi 23 January 2024.
- 'Report of the Senate Select Committee on Intelligence Committee Study of the Central Intelligence Agency's Detention and Interrogation Program' (2014).
- <https://www.intelligence.senate.gov/sites/default/files/publications/CRPT-113srpt288.pdf> Erişim Tarihi 23 January 2024.
- Retief J-M, 'Extraordinary rendition in international law: criminalising the indefinable?' <https://repository.up.ac.za/bitstream/handle/2263/52302/Retief_Extraordinary_2015.pdf;sequence=1> Erişim Tarihi 23 January 2024.

Rosenberg C, 'What the C.I.A.'s Torture Program Looked Like to the Tortured' (*The New York Times*, November 2021) Erişim Tarihi 24 January 2024. The Committee on International Human Rights of the Association of the Bar of the City of New York and The Center for Human Rights and Global Justice, 'Torture by Proxy: International and Domestic Law Applicable to "Extraordinary Renditions"' (2004) <<https://www.therenditionproject.org.uk/pdf/PDF%2039%20%5BCHRGJ-2006-06-REP%20Torture%20by%20Proxy%5D.pdf>> Erişim Tarihi 22 January 2024.

The United Kingdom Intelligence and Security Committee, 'Rendition' <<https://fas.org/irp/world/uk/rendition.pdf>> Erişim Tarihi 24 January 2024.

Thiessen MA, 'Arrest Bill Clinton!' (*The Washington Post*, December 12) Erişim Tarihi 22 January 2024.

UN High Commissioner for Human Rights, 'Statement of High Commissioner for Human Rights on Detention of Taliban and Al Qaida Prisoners at US Base in Guantanamo Bay, Cuba' (*OHCHR*, 16 June 2002) Erişim Tarihi 17 June 2024.

World Bank National Accounts Data, 'GDP (current US\$)' (*World Bank Group*) > Erişim Tarihi 8 July 2024.

Uluslararası belgeler ve raporlar

'*Guantánamo Bay: over 20 years of injustice*' (*Amnesty International*, 9 August 2023) Erişim Tarihi 25 January 2024.

Amnesty International, 'Memorandum to the US Government on the rights of people in US custody in Afghanistan and Guantánamo Bay' (April 2002).

Amnesty International, 'Report 2003, United States of America' (28 May 2003).

Amnesty International, 'Unlawful detention of six men from Bosnia-Herzegovina in Guantánamo Bay' (29 May 2003).

Amnesty International, United States of America, 'The threat of a bad example: Undermining international standards as 'war on terror' detentions continue' (18 August 2003).

Amnesty International, 'Incommunicado detention/Fear of illtreatment' (20 August 2003.)

Avrupa Konseyi Parlamenterler Asamblesi, Res 1340/2003 (26 June 2003).

Avrupa Parlamentosu Res 2005/2658 (15 December 2005).

Avrupa Parlamentosu Res 2006/2200 (14 February 2007).

Avrupa Parlamentosu Res 2012/2033 (11 September 2012).

Avrupa Parlamentosu Res 2013/2702 (10 October 2013).

Avrupa Parlamentosu Res 2014/2997 (11 February 2015).

Avrupa Parlamentosu Res 2016/2573 (8 June 2016).

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu Res 60/147 (21 March 2006) UN Doc A/RES/60/147.

Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (adopted 10 December 1984, entered into force 26 June 1987) 1465 UNTS 85.

International Helsinki Federation for Human Rights, 'Antiterrorism Measures, Security and Human Rights: Developments in Europe, Central Asia and North America in the Aftermath of September 11' (April 2003).

Human Rights Watch, 'United States, Presumption of Guilt: Human Rights Abuses of Post-September 11 Detainees' (August 2002).

- Human Rights Watch, ‘*United States: Reports of Torture of AlQaeda Suspects*’ (26 December 2002).
- Human Rights Watch, ‘*Statement on US Secret Detention Facilities*’ (6 November 2005).
- Human Rights Watch, ‘*List of “Ghost Prisoners” Possibly in CIA Custody*’ (30 November 2005).
- International Committee of the Red Cross, ‘*United States: ICRC President urges progress on detention-related issues*’, (16 January 2004).
- International Committee of the Red Cross, ‘*ICRC Report on the Treatment of Fourteen “High Value Detainees” in CIA Custody WAS 07/76*’ (14 February 2007).
- International Covenant on Civil and Political Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) 99 UNTS 171.
- Opinion No. 10/2019 concerning Mustafa Ceyhan (Azerbaijan and Turkey), *Opinions adopted by the Working Group on Arbitrary Detention at its eighty-fourth session, 24 April-3 May 2019*, <<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G19/190/83/PDF/G1919083.pdf?OpenElement>> Erişim Tarihi 22 January 2024.
- Report of the International Law Commission, ‘The work of its fifty-third session, *Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts*, with commentaries’ <https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf> Erişim Tarihi: 23 January 2024.
- Temporary Committee, *The alleged use of European countries by the CIA for the transportation and illegal detention of prisoners*, (2006/2200(INI)), § 42, <<https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=REPORT&reference=A6-2007-0020&language=EN>> Erişim Tarihi 23 January 2024.
- Universal Declaration of Human Rights (adopted 10 December 1948) UNGA Res 217 A(III).

Mahkeme ve sözleşme organları kararları

- Abu-Zubaydah v Litvanya* App no 46454/11 (ECHR, 31 May 2018).
- Ahmed Hussein Mustafa Kamil Agiza v İsveç* (2005) CAT/C/34/D/233/2003.
- Al-Hawsawi v Litvanya* App no 6383/17 (ECHR, 16 January 2024).
- Al-Nashiri v Polonya* App no 28761/11 (ECHR, 31 May 2018).
- Al-Nashiri v. Romanya* App no 33234/12 (ECHR, 31 May 2018).
- Arar v. Ashcroft*, 414 F. Supp. 2d 250 (Eastern District of New York 2006).
- Babar Ahmad and others v UK* (dec.), App nos 24027/07, 11949/08, 36742/08 (ECHR, 6 July 2010).
- Bivens v. Six Unknown Fed. Narcotics Agents* 403 US 388 (1971).
- El-Masri v Makedonya* App no 39630/09 (ECHR, 13 December 2012).
- El-Masri v. Tenet*, 437 F. Supp. 2d 530 (Eastern District Virginia 2006).
- Husayn v Polonya (Abu Zubaydah)* App no 7511/13 (ECHR, 24 July 2014).
- Mohammed Alzery v İsveç* (2006) CCPR/C/88/D/1416/2005.
- Mr. Ibn al-Shaykh al-Libi and 25 others v the United States of America* Op no 29/2006 (UN Working Group on Arbitrary Detention, 8 December 2005).
- Nasr ve Ghali c İtalya* App no 44883/09 (ECHR, 23 February 2016).